

STUDIJA TRADICIONALNE ARHITEKTURE

NA PODRUČJU OPŠTINA
BERANE, PETNJICA, ANDRIJEVICA,
PLAV I GUSINJE

STUDIJA TRADICIONALNE ARHITEKTURE

NA PODRUČJU OPŠTINA
BERANE, PETNJICA, ANDRIJEVICA,
PLAV I GUSINJE

Ova publikacija je štampana kroz projekat Očuvanje kulturnih pejzaža Crne Gore i Albanije, koji se finansira od strane EU kroz program IPA CBC Crna Gora i Albanije

IMPRESSUM

Izdavač:

Polimski muzej i Regionalna razvojna agencija za Bjelasicu, Komove i Prokletije

Stručni saradnici i autori:

Expeditio Architects

Aleksandra Kapetanović

Biljana Gligorić

Tatjana Rajić

Fotografije i ilustracije:

EXPEDITIO, zbirka fotografija Polimskog muzeja, stare fotografije i ilustracije iz navedene literature

Lektura: Danijela Đilas

Štampa: Studio Mouse

Tiraž: 2000 primjeraka

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji isključiva su odgovornost Polimskog muzeja i Regionalne razvojne agencije za Bjelasicu, Komove i Prokletije i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije ili Ministarstva javne uprave.

Projekat sprovode:

Polimski muzej
Беране

REGIONALNA RAZVOJNA AGENCIJA
Bjelasica, Komovi & Prokletije

EuroPartners Development

Këshilli i Qarkut Shkodër

Projekat finansira
Evropska Unija

MNE-ALB
IPA CROSS-BORDER COOPERATION PROGRAMME
MONTENEGRO - ALBANIA 2014-2020

Ministarstvo javne uprave

Projekat ko-finansira
Ministartstvo javne uprave
Crne Gore

Sadržaj

1. Uvod	2
1.1.Osnovne informacije o projektu i projektni zadatak	2
1.2.Metodologija i sprovedene aktivnosti	3
2. Polazišta	4
3. Osnovne karakteristike i razvoj područja	6
4. Podaci i dosadašnja istraživanja tradicionalne arhitekture	8
4.1.Strani istraživači, kraj XIX – početak XX vijeka	8
4.2.Istraživanja i radovi Jovana Cvijića početkom XX vijeka	10
4.3.Vasojevići u crnogorskoj granici, pop Bogdan Lalević i Ivan Protić, 1903.	12
4.4.Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, Andrija Jovićević, 1921.	12
4.5.Radovi Milisava V. Lutovca: <i>Ivangradska (Beranska) kotlina</i> , 1957. i <i>Bihor i Korita</i> , 1967.	13
4.6.Opisi planinara od 30-tih godina XX vijeka	14
4.7.Radovi Aleksandra Deroka: <i>Na svetim vodama Lima</i> , 1932. i <i>Narodno neimarstvo</i> , 1968.....	15
4.8. <i>Baština gradova srednjeg Balkana</i> , Jovan Krunić, 1996.....	18
4.9.Ostali radovi	19
4.10.Zbirka fotografija Polimskog muzeja u Beranama	20
5. Osnove za analizu tradicionalne arhitekture	21
6. Karakteristike i tipovi tradicionalne arhitekture u selima	23
6.1.Položaj i tipovi sela	23
6.2.Imanja/ okućnice	25
6.3.Tipovi kuća u selima.....	28
6.4.Dubirozi	29
6.5.Brvnare.....	31
6.5.1.Brvnare u istorijskim izvorima	32
6.5.2.Prizemne brvnare	36
6.5.3.Brvnare nad izbom.....	37
6.6.Čatmare.....	42
6.6.1.Čatmare u istorijskim izvorima	42

6.6.2. Karakteristike čatmara	43
6.6.3. Polubrvnare-polučatmare	46
6.7. Kamene kuće	47
6.7.1. Kamene kuće u istorijskim izvorima	47
6.7.2. Prizemne kamene kuće	48
6.7.3. Kamene kuće približno kvadratne osnove sa četvorovodnim krovom	50
6.7.4. Kamene kuće sa zatupljenim zabatom.....	53
6.7.5. Kamene kuće pravougaone osnove sa dvovodnim ili četvorovodnim krovom	55
6.8. Kule.....	57
6.8.1. Kule u istorijskim izvorima.....	57
6.8.2. Starije kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom.....	60
6.8.3. Mlađe kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom.....	62
6.8.4. Kule pravougaone osnove	63
6.8.5. Kule sa čardakom od čatme	64
6.9. Pomoćni objekti/ privredne zgrade.....	66
6.10. Mlinovi/vodenice.....	68
7. Karakteristike i tipovi tradicionalne arhitekture u katunima.....	70
7.1. Položaj i organizacija katuna	73
7.2. Tipovi objekata na katunima.....	75
7.3. Kolibe kružne osnove – dubirozi.....	76
7.4. Kolibe pravougaone osnove – od pletenog šiblja.....	78
7.5. Kolibe/stanovi od drveta.....	78
7.5.1. Kolibe od drveta u istorijskim izvorima.....	79
7.5.2. Kolibe od drveta	81
7.6. Kolibe/stanovi sa zidom od kamena	87
7.6.1. Kolibe od kamena u istorijskim izvorima	87
7.6.2. Kolibe od kamena	89
7.7. Ostale/pomoćne konstrukcije i zgrade na katunu.....	94
8. Tabelarni prikaz osnovnih tipova tradicionalne arhitekture u selima i katunima	97
9. Vrijednosti, stanje i smjernice za zaštitu tradicionalne arhitekture	100
10. Literatura i izvori	105

1. Uvod

1.1. Osnovne informacije o projektu i projektni zadatak

„Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje“ je nastala u okviru projekta „Očuvanje kulturnih pejzaža Albanije i Crne Gore“.

Projekat „Očuvanje kulturnih pejzaža Albanije i Crne Gore“ se finansira kroz EU – IPA Program prekogranične saradnje Crna Gora-Albanija. Polimski muzej je vodeći aplikant a Regionalna razvojna agencija Bjelasica, Komovi i Prokletije je partner u Crnoj Gori, dok su partneri iz Albanije EuroPartners Development iz Tirane i Regionalni savjet Skadra. Opšti cilj projekta je povećanje konkurentnosti turističkog sektora ekonomskom valorizacijom kulturnog i prirodnog nasljeđa, a **specifični cilj je očuvanje tradicionalne arhitekture kao značajnog djela kulturnog nasljeđa prekogranične oblasti.**

U okviru projekta „Očuvanje kulturnih pejzaža Albanije i Crne Gore“, 18. jula 2018. godine je raspisan tender CFCU/ MNE/051/PM01 za „Arhitektonsku ekspertizu za izradu studije i preporuka“, u okviru kojeg su predviđene sljedeće aktivnosti:

- Izrada studije tradicionalne arhitekture u prekograničnoj oblasti
- Izrada projekata izgradnje novih objekata koristeći tradicionalnu arhitekturu, za javnu upotrebu
- Izrada preporuka za unapređenje postojećih objekata radi boljeg uklapanja u tradicionalno okruženje

Nakon podnošenja prijave na upućeni poziv, Expeditio architects iz Kotora je odabran za implementaciju prethodno navedenih aktivnosti.

„**Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje**“ (u daljem tekstu **Studija**) predstavlja rezultat prve aktivnosti – Izrada studije tradicionalne arhitekture u prekograničnoj oblasti u okviru „Arhitektonske ekspertize za izradu studije i preporuka“.

Prema projektnom zadatku prostor koji je obuhvaćen Studijom je **područje** koje se nalazi u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore i koje administrativno pripada opštinama Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje.

Cilj izrade Studije je bio da se kroz istraživanje i analizu tradicionalne arhitekture ovog područja ukaže na taj važan segment kulturne baštine koji ima veliku vrijednost ali je danas prilično zanemarena i nedovoljno poštovana, i stvori osnova za njeno očuvanje.

Određeno je da **fokus** pri izradi Studije treba da bude prevashodno na **tradicionalnoj arhitekturi sela i katuna**, dok je na tradicionalnu arhitekturu gradova potrebno dati osvrt, ali je ne obrađivati detaljno.

Predviđeno je da Studija posluži kao **osnova** za izradu projekata novih objekata koristeći tradicionalnu arhitekturu i izradu preporuka za unapređenje postojećih objekata radi boljeg uklapanja u tradicionalno okruženje.

1.2. Metodologija i sprovedene aktivnosti

Tokom procesa izrade „Studije tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje“ sprovedene su sljedeće aktivnosti:

- Istraživanje o tradicionalnoj arhitekturi ove oblasti, koja je podrazumijevala pronalaženje i analiziranje literature i ostalih dostupnih izvora o ovoj temi.
- Analizirana je posebno zbirka fotografija koja se nalazi u Polimskom muzeju u Beranama. Zbirka obuhvata oko 3000 fotografija, među kojima su fotografije na kojima je prikazana tradicionalna arhitektura.
- Kreiran je formular za unošenje podataka sa terena, koji je osnova za bazu podataka.
- Obilazak terena i terensko istraživanje je sprovedeno s **fokusom na sela i katune**, i to na ona koja predstavljaju **karakteristične primjere** ove oblasti. Odabir lokacija za istraživanje je sproveden u saradnji sa predstavnicima naručioca i uz konsultacije sa ekspertima iz oblasti kulturne baštine. Na terenu je provedeno preko 15 dana, tokom kojih su, između ostalog, obidene sljedeće zone:

- Katun Štavna, sela oblasti Kralje, sela oblasti Konjuhe
- Sela Lubnica i Kurikuće, katuni Plavac i Suvodo na Bjelasici
- Selo Kaludra
- Katun Mojan
- Katun Varda, selo Japan, Konjuhe
- Katun Romon na Prokletijama
- Lokve, katun Mokri do, selo Dapsiće
- Sela oblasti Šekular
- Katun Jelovica

- Sela oblasti Petnjica
- Dolina Grebaje, sela Dolja, Vusanje,
- Katuni oblasti Babino polje, katun Bogičevića
- Sela Gornja Ržanica i Velika, katun Rušin krš
- Kuti
- Tokom terenskog rada je napravljena obimna foto dokumentacija, koja je dio baze podataka.
- Takođe, urađeni su arhitektonski snimci i skice karakterističnih primjera tradicionalne arhitekture, kako seoskih kuća tako i koliba na katunima.
- Na osnovu obilaska terena i analize dostupne literature i izvora sprovedena je analiza tipova i karakterističnih elemenata tradicionalne arhitekture ovog područja.
- Nakon toga data je ocjena stanja, sa identifikovanim prijetnjama i rizicima.
- Na kraju je definisan prijedlog smjernica za zaštitu tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje.

2. Polazišta

„Vernakularno/tradicionalno graditeljsko nasljeđe zauzima centralno mjesto u osjećanjima i osjećanju ponosa svakog naroda. Ono je prihvaćeno kao osoben i privlačan proizvod jednog društva. Odaje utisak neformalnosti, ali uprkos tome i reda. Praktično je i korisno, ali ga u isto vrijeme karakterišu zanimljivost i ljepota. Ono je fokus savremenog života i istovremeno svjedočanstvo o istoriji jednog društva. Iako je djelo čovjeka, isto je tako i kreacija vremena. Bilo bi nedostojno ljudskog nasljeđa da se ne preuzme briga za očuvanje ovog **tradicionalnog sklada koji sačinjava srž čovjekovog postojanja.**“ (Povelja o vernakularnom graditeljskom nasljeđu, ICOMOS, 1999)

Kroz „Studiju tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje“ obrađuje se **tradicionalna arhitektura** ovog područja, kao značajan **segment kulturne baštine**. Prema definicijama koje su date u novijim međunarodnim konvencijama, **kulturna baština** predstavlja „skup resursa naslijeđenih iz prošlosti, koje ljudi identifikuju, nezavisno od vlasništva nad njima, kao odraz i izraz svojih stalno evoluirajućih vrijednosti, uvjerenja, znanja i tradicija. Ona uključuje sve aspekte okruženja koji proizilaze iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta (prostora) tokom vremena“¹.

Kada govorimo o tradicionalnoj² – „naslijeđenoj“, „uobičajenoj“ arhitekturi ili tradicionalnom graditeljstvu, govorimo o

¹ Okvirna konvencija Savjeta Evrope o vrijednostima kulturne baštine za društvo - Faro konvencija, 2005.

² Tradicionalno (lat. *traditio* – predavanje) podrazumijeva naslijeđeno, utvrđeno, ili uobičajen način razmišljanja, akcija ili ponašanja; kulturni kontinuitet u socijalnom stavu, običajima i institucijama; tipično, ono što su ljudi obično radili.

segmentu kulturne baštine za koji se često koriste i termini: **narodna** arhitektura, narodno graditeljstvo/neimarstvo; **seoska/ruralna** arhitektura tj. ruralno nasljeđe ili **vernakularna** arhitektura/vernakularno graditeljsko nasljeđe.

Opisujući karakteristike **narodnog neimarstva**, arhitekta Aleksandar Deroko 60-tih godina XX vijeka navodi da ono podrazumijeva “onaj **način građenja** i onaj građevinski stil koji je iz njega proizašao, **u kome su građene stare seoske i varoške kuće** pre no što je na građenje u varošima počela da utiče novija zapadnjačka arhitektura, a pre no što se selo u svom građenju počelo ugledati na varoš ili se počelo naglo menjati pod potrebama savremenih društvenih i ekonomskih prilika. Kad se kaže stil, ne misli se na uklapanje u izvesne određene estetske pretenzije koje se lako mogu izvrnuti i u formalizam – već na onu sadržinu i njene završne i iskristalisane izgleda koje dobija **arhitektura koja se spontano razvila pod uticajem uslova sredine**, a ti uslovi su najjasniji u u arhitekturi koju je gradio sam narod **prema prilikama u kojima je živeo**, siromašan i ekonomičan, i kome, sem praktične i udobne kuće, nije potrebna neka apstraktna estetika ni efekat, ali koji oseća i potrebu da svojoj tvorevini da skladan i izrazit oblik.“³

Seoska ili **ruralna**⁴ arhitektura je arhitektura koja je vezana za selo i seosku sredinu, „vezana za polje, neposredno u međuuticaju sa tlom. Ruralna arhitektura je najčešće tradicionalna arhitektura, koja je **nastala na osnovu iskustava života**

³ Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I – Stara seoska kuća*, str. 3.

⁴ Lat. *ruralis*, od *rūs* n (genitive *rūris*) – zemlja ili selo

na selu.⁵ Dok se pod **vernakularnom**⁶ arhitekturom podrazumijeva „**arhitektura nastala na osnovama jedne tradicije koja je izdvojena unutar geografski ili kulturno civilizacijski izdvojenog područja**. Vernakularna arhitektura je tradicionalna arhitektura ali i arhitektura zasebnog stila, koji je karakterističan za određeno područje.⁷ U *Povelji o vernakularnom graditeljskom nasljeđu*⁸ je istaknuto da ono predstavlja „**osnovni izraz kulture jedne zajednice, njene veze sa sopstvenim područjem** i, u isto vrijeme, **izraz kulturne raznolikosti svijeta**“.

Primjeri tradicionalne/vernakularne arhitekture mogu se prepoznati prema sljedećim karakteristikama:

- Način gradnje koji je zajednički za čitavu zajednicu;
- Prepoznatljiv lokalni ili regionalni karakter koji je prilagođen prirodnom okruženju;
- Dosljednost stila, forme i izgleda ili upotreba tradicionalno ustanovljenih tipova objekata;
- Tradicionalno umijeće osmišljavanja objekata i njihove gradnje koje se prenosi neformalnim putem;
- Djelotvoran odgovor na funkcionalna, društvena i prirodna ograničenja;
- Djelotvorna primjena tradicionalnih konstruktivnih sistema i zanata.

Prilikom istraživanja i zaštite tradicionalne arhitekture, potrebno je uz opšte **principe** zaštite kulturne baštine imati u vidu i one koji su posebno definisani za ovaj segment baštine. Posebno su kao polazište značajni

5 Slobodan Maldini, *Rečnik Arhitektonskog Projektovanja*

6 Od engl. *vernacular* – domaći, mjesni, domorodan

7 Slobodan Maldini, *Rečnik Arhitektonskog Projektovanja*

8 *Povelja o vernakularnom graditeljskom nasljeđu*, ICOMOS, 1999.

principi definisani u okviru *ICOMOS-ove Povelje o vernakularnom graditeljskom nasljeđu*⁹ u kojima se navodi sljedeće:

- Tradicionalnu/vernakularnu arhitekturu moramo posmatrati ne samo kao pojedinačne izolovane objekte već kao **dio grupacija i naselja kojima pripada**.
- Tradicionalna/vernakularna arhitektura je **dio kulturnog pejzaža**, koji predstavlja najširu i najobuhvatniju kategoriju kulturne baštine - zajedničko djelo prirode i čovjeka.
- Tradicionalna/vernakularna arhitektura **uključuje i segmente nematerijalne baštine**.

Sve navedeno su bila polazišta i za izradu Studije tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje.

3. Osnovne karakteristike i razvoj područja

Područje koje je obrađeno kroz Studiju nalazi se u sjeveroistočnom dijelu Crne Gore i administrativno obuhvata prostore opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje. To je relativno veliko područje, ukupne površine 1.643 km²¹⁰.

Oblast sjeveroistočne Crne Gore, prostor prosječne nadmorske visine oko 1000 metara, ograničen visokim planinama, visine do 2500 metara. Čitav prostor je rebrasto rasčlanjen brojnim dolinama rijeka, rječica i potoka. Ova blago valovita i brdovita oblast Crne Gore ističe se pitomim izgledom, koji prije svega daju bogate šume, livade i pašnjaci.

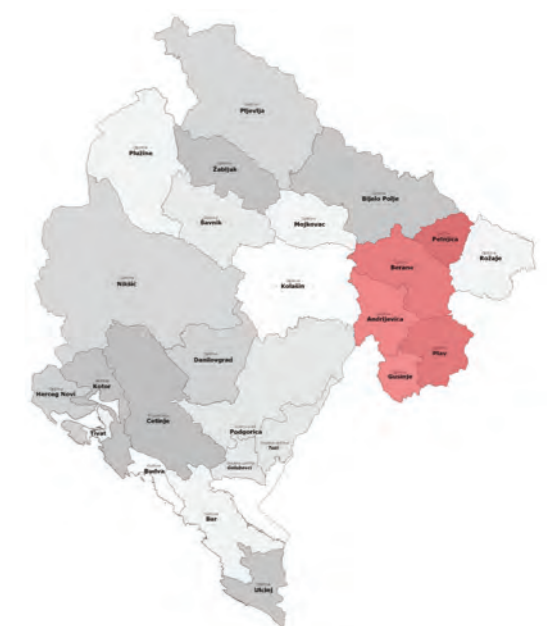
Područje koje se obrađuje kroz Studiju je prostor koji formira mreža rječnih dolina i kotlina, koje obuhvataju sliv rijeke Lima, a koje su okružene visokim planinama. Osnovu ovog sistema čini dolina Lima u kojoj se ređaju kotline i klisure: Plavsko-gusinjska kotlina, Polimlje, klisura Sućeska, Andrijevačka, Trebačko-marsenička i Beranska kotlina i Tivranska klisura.

Ovaj prostor okružuju planine: Bjelasica (2139 m), Komovi (2487 m) i Visitor (2211 m) sa zapadne strane, Prokletije (2694 m) sa južne strane, Mokra gora (1932 m) i Cmiljevica (1984 m) sa istočne strane kao i sa sjeveroistočne strane kraška visoravan Bihora.

Područje obuhvaćeno Studijom na mapi Crne Gore sa administrativnom podjelom

Područje obuhvaćeno Studijom na Google Earth mapi

10 Površine po opštinama: Berane 497 km², Petnjica 220 km², Andrijevića 283 km², Plav 486 km² i Gusinje 157 km² (IZVOR: Uprava za statistiku Crne Gore – MONSTAT)

9 *Povelja o vernakularnom graditeljskom nasljeđu*, ICOMOS, 1999.

Plav; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1071

Gusinje; izvor: Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*, str. 219

Andrijevica; izvor: Kuba, L. (1996) *U Crnoj Gori*, str. 286

Berane; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 2883

Petnjica; izvor: www.petnjica.co.me

O vrijednosti i bogatstvu prirode područja koje se obrađuje kroz Studiju govori činjenica da se u okviru njega nalaze dva od ukupno pet Nacionalnih parkova Crne Gore. To su Nacionalni park Biogradska gora, koji obuhvata teritorije opština Andrijevica i Berane, i Nacionalni park Prokletije koji obuhvata teritorije opština Plav i Gusinje. Takođe, na ovom prostoru se nalazi i Regionalni park Komovi, koji obuhvata i dio teritorije opštine Andrijevica.

U ovoj zoni je „stanovništvo imalo za život kroz istoriju na raspolaganju jako povoljne prirodne uslove: povoljan reljef, zaklonjenost od jačih vjetrova, mnoštvo strana prisojnog položaja, povoljno zemljište, gustu hidrografsku mrežu, rudno bogastvo, šumovitost, obilje vlage, prostrane planinske pašnjake, dobru povezanost puteva, kao i osobena vazдушna strujanja i čist vazduh. ... Rječne doline omogućavale su nastanak puteva, a dolinska proširenja pružala su uslove za razvoj naselja i poljoprivredne proizvodnje.“¹¹

Područje koje se obrađuje kroz Studiju je bilo naseljeno još u doba mezolita (9000-6000 godina p.n.e) o čemu svjedoče materijalni ostaci nađeni tokom arheoloških istraživanja. U antičkom periodu, kada dolinom Lima prolaze trase puteva, nalazimo na tragove ilirske i rimske kulture. Područje se zatim nalazi pod vizantijskom vlašću, a Sloveni se doseljavaju u VII vijeku. Ova oblast se posebno razvija u srednjem vijeku, kada je prekrivena mrežom puteva, koji su povezivali centralne i istočne djelove Balkanskog poluostrva sa jadranskom

11 Premović, M. (2017) Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, str. 427, 428

obalom. Od XII vijeka ona se nalazi u sklopu Raške države. Od sredine XV vijeka ovo područje se nalazi pod turskom vlašću, sve do kraja XIX tj. početka XX vijeka. Od 1878. područje Andrijevica, a od 1912. područje Berana, Plava i Gusinja, se nalaze u sastavu Crne Gore, a zatim Jugoslavije.

Na ovom području stočarstvo je predstavljalo osnovnu privrednu granu. Pored toga, stanovništvo se bavilo i zemljoradnjim, voćarstvom, pčelarstvom, raznim zanatima kao i trgovinom i kiridžilukom¹². Zone rječnih dolina i kotlina, mnoge nastale radom lednika¹³, okružene visokim planinama, bile su pogodne za naseljavanje tako da se u njima razvila mreža naselja i sela sa katunima u planinama. Veća naselja – varošice i gradovi razvijaju se na putevima, glavnim komunikacijama. Plav i Gusinje se razvijaju prvo kao karavanske stanice a zatim kao naselja tokom XVII vijeka, dok se Andrijevica i Berane formiraju sredinom XIX vijeka. U kotlinama se nalaze brojna sela, a na planinama sezonska naselja – katuni.

12 Sve do sredine XIX vijeka na cijelom Balkanskom poluostrvu je bio razvijen srednjevjekovni način prenosa proizvoda na konjima i mazgama karavanskim putevima - kiridžijski posao. Stanice koje su se nalazile na tim putevima razvile su se u žive karavanske varoši.

13 U ledeno doba sa Prokletija su polazili najveći glečeri Balkanskog poluostrva. Dio tih glečera se sastajao i stvarao veliki plavsko-gusinjski glečer. Čelo ovog lednika je bilo u zoni u kojoj se danas nalazi Plavsko jezero, gdje je nataložen veliki morenski amfiteatar. Plavsko jezero je najveće ledničko jezero na Balkanu.

4. Podaci i dosadašnja istraživanja tradicionalne arhitekture

Tradicionalna arhitektura na području opština Berane, Petnjica, Andrijevica, Plav i Gusinje do sada nije bila predmet posebnih sistematskih istraživanja. Među prvima su dragocjene zapise o tradicionalnoj arhitekturi krajem XIX i početkom XX vijeka dali brojni strani istraživači koji su obilazili ovo područje, i koji su u putopisima, člancima, knjigama ili naučnim radovima uz teme koje su obrađivali, u većoj ili manjoj mjeri, dali i opise tipova naselja i kuća. Već u nekim od tih radova uz opise se pojavljuju crteži ili fotografije, koji su posebno značajan izvor za istraživanje tradicionalne arhitekture.

Početak XX vijeka sprovode se istraživanja i objavljuju radovi autora sa prostora Balkana, prevashodno geografa i historičara. Neki od njih, među kojima je i Jovan Cvijić, su baveći se širom oblašću Balkanskog poluostrva ili bivše Jugoslavije, sagledali u određenoj mjeri i tradicionalnu akritekturu ovog područja. Od posebnog su značaja istraživanja i radovi istraživača koji su se tematski bavili oblastima koje se nalaze u okviru područja sadašnjih opština Berane, Petnjica, Andrijevica, Plav ili Gusinje. Oni su uz istorijske, geografske i privredne karakteristike dali i značajne opise tipova naselja i kuća. Među njima se mogu istaći pop Bogdan Lalević i Ivan Protić koji opisuju Vasojeviće ili Andrija Jovićević koji obrađuje Plavsko-gusinjsku oblast.

Za izučavanje arhitekture katuna koji se nalaze u planinskim predjelima ove oblasti, posebno u zonama Prokletija, Komova i Bjelasice, značajan izvor predstavljaju i opisi koje su dali planinari od 30-tih godina XX vijeka.

Sredinom XX vijeka se kroz antropogeografska istraživanja ovom oblašću bavi geograf Milisav Lutovac, koji je inače iz sela Dapsića. On obrađuje i naselja i kuće ove oblasti, i daje veoma dobar pregled razvoja i tipova tradicionalne arhitekture.

Za arhitektonske karakteristike tradicionalne arhitekture ovog područja značajni su radovi arhitekta Aleksandra Deroka, koji je jedan od najznačajnijih autora koji su obrađivali narodno neimarstvo bivše Jugoslavije, i arhitekta Jovana Krunića koji se bavio gradovima srednjeg Balkana i među njima obradio i neke koji su predmet ove Studije.

U posljednjih par decenija pojavljuju se spradična istraživanja segmenata kulturne baštine ovog područja.

U ovoj Studiji izdvojićemo podatke koji su posebno značajni za istraživanje tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevica, Plav i Gusinje.

4.1. Strani istraživači, kraj XIX – početak XX vijeka

Brojni strani istraživači su krajem XIX i početkom XX vijeka obilazili prostor Crne Gore, uključujući i teritoriju koja se obrađuje kroz ovu Studiju. Među njima izdvajamo one koji su u svojim radovima djelimično sagledali ili dali osvrt na tradicionalnu arhitekturu:

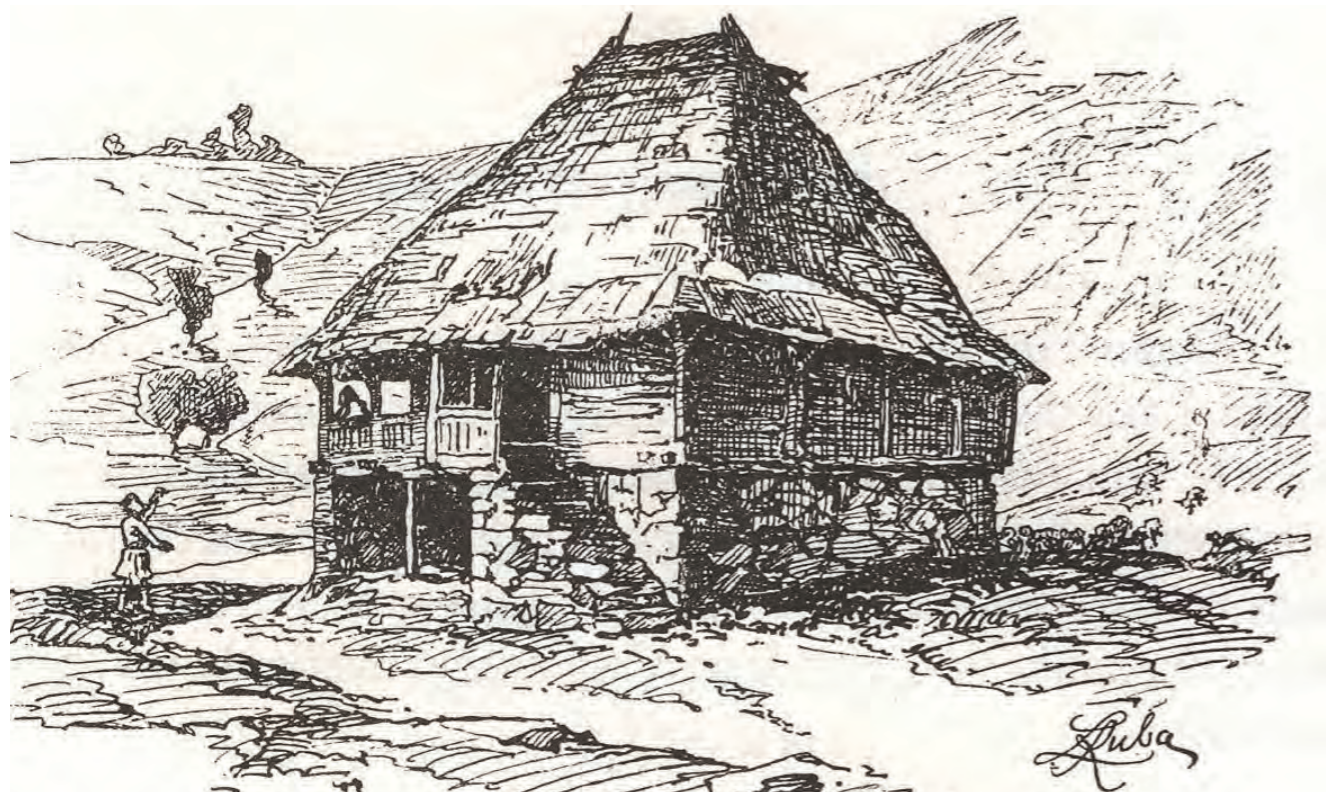
- Pavel Apolonovič Rovinski, ruski naučnik, slavista, etnograf, geograf i historičar (od 1879. godine)
- Ludvik Kuba, češki folklorist i slikar (1890. i 1891. godine)

- Antonio Baldači, italijanski botaničar (1898. godine, 1900-1902. godine)
- Viktor Dvorski, češki geograf i političar (1906. i 1908. godine)

Pavel Apolonovič Rovinski, poznati ruski naučnik, slavista, etnograf, geograf i historičar, boravio je u Crnoj Gori i bavio se njome intenzivno oko tri decenije, počev od 1879. godine. U članku **“Kratak pregled Crne Gore”** koji je objavljen 1880. godine dao je osvrt na opšte karakteristike prostora Crne Gore, uključujući opise seoskih naselja, kuća i katuna. Posebno je opisao „drvene kuće u Vasojevićima” kao i različite vrste objekata u privremenim staništima – katunima, prvo savardake/dubiroge, zatim drvene stanove sa pravougaonom osnovom kao i busare.

Vasojevička kuća u Lijevoj Rijeci; izvor: Kuba, L. (1996) *U Crnoj Gori: putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama: (1890-1891)*, str. 268

Ludvik Kuba, češki folklorist i slikar (1863-1956) putovao je po slovenskim zemljama bilježeći i proučavajući narodne pjesme, a svoja zapažanja je izrazio i u mnogobrojnim crtežima. Obilazak Crne Gore i etnomuzikološka ispitivanja na ovom prostoru vršio je tokom **1890. i 1891.** godine. Rezultate je objavio u knjizi **U Crnoj Gori: putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama: (1890-1891)** koja je štampana u Pragu **1892.** Ludvik Kuba u knjizi daje opis puta i istraživanja, pa između ostalog opisuje u određenoj mjeri i naselja i katune koje je obišao. Veoma vrijedni su njegovi crteži koje je radio na terenu. U knjizi se nalaze i crteži primjera kuća i katuna sa prostora Vasojevića, koje je obuhvaćeno ovom Studijom.

Konjuhe; izvor: Dvorski, V. (2000) *Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare*, str. 266

Italijanski botaničar **Antonio Baldači** (1867-1950), je između 1885. i 1910. najmanje 14 puta posjetio Crnu Goru. Iako su njegova istraživanja vezana prevashodno za floru, on u radovima opisuje predjele koje je obilazio i u nekim segmentima daje kraće opise tradicionalne arhitekture. Sedmo putovanje Antonia Baldačija u Crnu Goru bilo je u ljeto 1898. godine. Nakon tog putovanja objavljen je tekst 1902. godine u biltenu Italijanskog geografskog društva u Rimu, u kojem spominje katune i kuće u oblasti Vasojevića:

„...konjskom stazom ipod Koma kučkog uskoro dolazimo na velike pašnjake Koma vasojevičkog ispod Varde. Ovi pašnjaci su okruženi velikim i lijepim bukvama, a dolje između njih žubore vode Perućice, dok se u visini ocrtava podnožje Koma vasojevičkog. Kolibe Varde su prve koje srijećemo u novom plemenu i imaju konusni oblik. Poslije toga nailazimo na prve kuće Konjuha, četvrtaste građe, drvenih zidova i pokrivenne slamom. One imaju daleku sličnost sa takvim kućama u švajcarskim selima.“¹⁴

Konusne kolibe ovih krajeve, pokrivenne snopovima ražane slame on spominje i u putopisu iz 1902, u tekstu koji je objavljen 1904. godine u Rimu u biltenu Italijanskog geografskog društva.¹⁵

Viktor Dvorski, češki geograf i političar, proputovao je tadašnju crnogorsko-tursku graničnu teritoriju **1906. i 1908. godine**, proučavao stanovništvo, naselja, privredne

¹⁴ Baldači, A. (2004), U jugoistočnoj Crnoj Gori, u *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, str. 485

¹⁵ Baldači, A. (2004), Područje Cijevne – istraživačka putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine (1900, 1901, 1902), u *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, str. 574

i kulturne prilike. U Pragu je **1909.** godine, kao asistent Geografskog instituta Češkog univerziteta, objavio knjigu **Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare**. U knjizi Dvorski obrađuje tri tipa naselja/predjela: stalne seoske naseobine, periodično nastanjivane predjele (katune) i trgovačka središta. On opisuje kuće u stalnim seoskim naseobinama tj. selima ali i kolibe u periodično nastanjivanim predjelima tj. katunima.

Veoma su dragocjene fotografije koje se nalaze u knjizi, imajući u vidu da su sa samog početka XX vijeka (1906. ili 1908. godine). Posebno su vrijedne fotografije tradicionalnih brvnara pokrivenih slamom iz Konjuha, ali i fotografije kamenih katuna iz zona koje se ne nalaze na prostoru koji je obuhvaćen ovom Studijom, ali su u njegovoj neposrednoj okolini (Bindža, Koštica).

4.2. Istraživanja i radovi Jovana Cvijića početkom XX vijeka

Jovan Cvijić, poznati geograf, koji se bavio antropogeografskim istraživanjima Balkanskog polustrva u **Atlasu Naselja srpskih zemalja, Knjiga I** objavljenom **1902. godine** daje skice i fotografije kuća i djelova naselja iz Polimlja. Kod većine fotografija nije naznačena tačna lokacija, pa se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je u pitanju zona Gornjeg Polimlja, koja je dio teritorije koja se obrađuje kroz ovu Studiju, ili Srednjeg Polimlja. Međutim, čak i da je u pitanju zona Srednjeg Polimlja, među kućama u ovoj široj zoni vjerovatno nijesu postojale velike razlike u tipovima.

Kuće boljeg izgleda na visoravni (Polimlje); izvor: Cvijić, J. (1902) *Atlas*, sl. 6, str. XV

Jovan Cvijić u jednoj od najznačajnijih knjiga **“Balkansko poluostrvo”**, koja je prvi put objavljena **1918. godine** na francuskom jeziku, obrađuje između ostalog naselja i tipove kuća na cijeloj teritoriji Balkana, obuhvatajući i područje koje se obrađuje Studijom.

Jovan Cvijić definiše sljedeće tipove kuća na prostoru Balkanskog poluostrva:

- Brvnare šumovite dinarske oblasti
- Kamena kuća jadranskog primorja i golog karsta
- Kuća od ćerpiča i pleteri u moravsko-wardarskoj oblasti
- Novi tipovi kuća
- Ostali tipovi kuća, među kojima su i

tursko-istočnjačke kuće i kule

U oblasti koja se obrađuje kroz ovu Studiju nalaze se kako brvnare šumovite dinarske oblasti, kamene kuće, kuće od pleteri tako i kule. Cvijić opisuje i specifične karakteristike tipova kuća u pojedinim zonama, među kojim ima i onih koje se nalaze na ovoj teritoriji. Opisujući kamenu kuću jadranskog primorja i golog karsta Cvijić navodi:

„Ovo je kuća Crne Gore, od Boke do Vetrenika, odakle počinje šumska dinarska zona plemena Vasojevića. Ugledanjem na susjede, kamene kuće su prodrle u Drobnojake, i ovdje onde u Vasojeviće u

Opšti izgled seoske kuće u kraju između Lima i Čotine; izvor: Cvijić, J. (1902) *Atlas*, sl. 3, str. XIV

Kula vasojevičke vrste (Polimlje, Crna Gora); izvor: Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*, str. 297

čijim predjelima ima dosta šume. Oblast ova dva plemena predstavlja **mješavinu kamene i drvene kuće**.¹⁶ ... U oblasti plemena Vasojevića, naročito oko Lijeve Rijeke pa do Andrijevice, javljaju se **kombinacije kamene i drvene kuće, pored prave drvene kuće**.¹⁷

4.3. Vasojevići u crnogorskoj granici, pop Bogdan Lalević i Ivan Protić, 1903.

U knjizi **Vasojevići u crnogorskoj granici** koju su napisali **pop Bogdan Lalević i Ivan Protić** još na samom početku XX vijeka, **1903. godine**, opisane su veoma detaljno **karakteristike i način izgradnje** tipične vasojevičke kuće – **brvnare nad izbom**.¹⁸

Uz tipičnu brvnaru nad izbom navode se i sljedeći tipovi kuća:

- No ima kuća, kod kojih su i soba i „kuća“ nad izbom. U tom je slučaju izba od kamena, a gornji boj je od drveta.
- A tako isto ima kuća i bez izbe – pozemljuše, od kojih su neke od drveta, a druge imaju sa tri strane zid a sa četvrte drvo.
- Najzad može se naći po koja kuća načinjena po ugledu na kuće iz zapadnog dela Crne Gore – sva od kamena.

Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić opisuju i **imanje** na kojem se nalazi kuća kao i ostale **pomoćne objekte** koji se nalaze u okviru imanja, uključujući i dubiroge.

16 Cvijić, J. (1987) nav. djelo, str. 273

17 Cvijić, J. (1987) nav. djelo, str. 276

18 Lalević, B. i Protić, I. (1903), *Vasojevići u crnogorskoj granici*

Takođe u okviru poglavlja o stočarstvu opisuje se detaljno način života vezan za transhumancu, tj. izdizanje u **katune**, kao i sami katuni i kolibe tj. stanovi u katunima.

4.4. Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, Andrija Jovičević, 1921.

Andrija Jovičević u knjizi „**Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular**“, objavljenoj **1921. godine** uz geografske osobine, ekonomske prilike i tradicije ovog prostora opisuje i tipove naselja i kuća.

Seoske kuće u Plavsko-Gusinjskoj oblasti dijeli na kule, kuće i zemljače:

„**Kula** je na dva sprata, oba od kamena. **Kuća** je tako isto na dva sprata, samo je donji od kamena, a gornji od brvana.

Zemljača je prizemljuša sa jednim spratom, koji je načinjen od brvana, dasaka ili plota, oblijepljenog blatom ili malterom.“¹⁹

On dalje daje detaljni opis kuće u kojem između ostalog navodi:

„Dužina i širina kuće malo se razlikuju. ... Krov je pokriven kratkim i uskim, obično tesanim daskama, koje se zovu šindra. Krov može da ima po desetak katova. Što je kuća šira, to je krov viši i sa više katova. Šindra od „maljike“ (mulike) traje blizu 70, od jele 20 godina, od bora najviše.

Donji dio kuće zove se izba. Kroz izbu se izlazi na gornji sprat. Vrata su obično na luk. Iz donjeg na gornji sprat vode drvene

19 Jovičević, A. (2009) *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, str 54.

stepenice. U gornjem spratu se živi. On je izdijeljen na odjeljenja, koja su olijepljena malterom. Na stepenicama se nalazi maleno predsoblje, iz kog se ulazi u sva odjeljenja. Sobom se zove prostor, gdje se spava, a kuća je mjesto, gdje se loži. Bolje kuće imaju poviše odjeljenja.

Prozori su maleni, sa rijetkim drvenim rešetkama. Unutra su drveni zaklopki, koji se noću zatvaraju. Zimi se umeću u prozore drveni okviri, čija su okna zatvorena artijom, ređe „džamom“ (staklom).²⁰

4.5. Radovi Milisava V. Lutovca: *Ivangradka (Beranska) kotlina*, 1957. i *Bihor i Korita*, 1967.

Milisav V. Lutovac u knjizi „*Ivangradka (Beranska) kotlina*“ iz 1957. godine između ostalog obrađuje i naselja i kuće ove oblasti, i daje veoma dobar pregled razvoja i tipova tradicionalne arhitekture. On navodi da je kuća u toj oblasti za dugo vremena pravljena samo od drveta, jer je kraj bio veoma šumovit. Kao najstariji i najprimitivniji tip kuće navodi **dubirog**, čiji je „skelet od prošća, a krov od slame“. Takođe, ističe da su oko dubiroga bile i sporedne zgrade, manji dubirozi i stanovi koji su služili za članove kućne zadruge i za stoku. „Dakle, **kuća jednog zadružnog domćinstva bila je čitavo naselje**“.²¹

U drugoj fazi razvitka, kada su ljudi postali nešto samostaljniji u odnosu na begove, počinju podizati **brvnaru** – siromašniju jednodeljnu pozemljušu, a imućniji

20 Jovičević, A. (2009) *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, str 55.

21 Lutovac, M. (1957) *Ivangradka (Beranska) kotlina*, str.110

„**kuću nad izbom**“, pokrivenu mlaćenom ražanom slamom, rjeđe šindrom. Kuća „nad izbom“ je bila jednostavna: sastojala se iz tri-četiri odjeljenja koja su služila i za ljude i za stoku. To su: izba, „kuća“, soba, klet (ćiler) i ajat.

Poslije 1912. godine počinje se kuća mijenjati pod uticajem slobode, većih proizvodnih snaga i društvenog napretka. Mjesto brvnare ljudi podižu tvrđu i bolju **kuću od kamena i čatme pokrivenu šindrom**.

Privremena naselja dijeli na: ljetne stanove, zimske staje i katune tj. *stanove* u selini, *stanove i staje* u srednjoj planini i *katune* u visokoj planini.

U knjizi „*Bihor i Korita*“ izdatoj 1967. godine Milisav Lutovac opisuje karakteristike naselja i kuća ovog kraja, ističući veliki broj različitih tipova kuća u čijoj građi je preovlađivalo drvo:

„... u župnom delu ove oblasti preovlađivala je **polučatmara-polubrvnara**. Bilo je i kuća od **plota i brvana pokrivenih slamom**. Međutim, u krajevima bliže planini kuća je do najnovijeg vremena građena od **brvana, a pokrivena slamom ili šindrom**. Takvom kućom su se odlikovali delovi Bihora u podgorinama Bjelasice i Turjaka (Gornji Bihor). Ovde treba dodati kako je bilo kuća od čatme olepljene krečom i u nekim delovima šumske oblasti. To se zapaža osobito kod imućnijih muslimana koji su podizali kuće po ugledu na grad. Ukratko rečeno, u Bihoru je vladalo veliko šarenilo u građi kuće. **U istom selu mogla se videti dubirog-busar, pletara, čatmara, polubrvnara-polučatmara, brvnara i kula (čardak)**“.²²

22 Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, str. 59, 60

Selo Dapsiće; izvor: Lutovac, M. (1957), *Ivangradka (Beranska) kotlina*, sl. 36, str. 110

Lutovac za ovo područje izdvaja sljedeće tipove kuća:

- dubirog-busar
- pozemljuša-pletara
- čatmara
- polubrvnara-polučatmara *kuća nad izbom
- brvnara *kuća nad izbom
- kula (čardak)

Zatim daje i opise različitih tipova kuća, sporednih/pomoćnih zgrada, zgrada u privremenim stočarskim naseljima i novih kuća iz polovine XX vijeka.

4.6. Opisi planinara od 30-tih godina XX vijeka

Za izučavanje tradicionalne arhitekture planinskog područja oblasti koja se obrađuje kroz Studiju, značajan izvor predstavljaju opisi koje su dali mnogi planinari koji su obilazili ove prostore počev od 30-tih godina XX vijeka. Od posebnog su značaja opisi, fotografije i crteži kroz koje se mogu sagledati katuni u zoni Prokletija.

Marija Marko Debelakova, slovenačka alpinistkinja je bila u grupi koja je 1934. godine među prvima turistički obišla prostor Prokletija sa crnogorske strane. Zapis sa ovog putovanja objavljen je 1934. godine u časopisu „Osterreichische Alpenzeitung“ koji izlazi u Beču.

Dr. Branimir Gušić, hrvatski ljekar, antropogeograf, etnolog i prvi predsjednik Planinarskoga saveza Hrvatske, kao planinar obilazio je često područje Prokletija u periodu od 30-tih do 60-tih godina XX vijeka. On uz opise uspona opisuje često i katune, kao u tekstu koji

je izašao u časopisu „Planinski Vestnik“ u Ljubljani 1935. godine. Od posebnog značaja za izučavanje arhitekture katuna na Prokletijama je njegov tekst „Brada u Prokletijama“ koji je izašao 1964. godine u reviji Planinarskog saveza Hrvatske „Naše planine“. U ovom tekstu on veoma detaljno daje opis koliba na katunima, fotografije i skice.

U časopisu „Hrvatski planinar“, koji izlazi u Zagrebu, i Dr. **Stjepan Urban** 1938. godine objavljuje dva teksta o Prokletijama.

Dolina Grebaje, Prokletije; izvor: Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, str. 59

4.7. Radovi Aleksandra Deroka: Na svetim vodama Lima, 1932. i Narodno neimarstvo, 1968.

Arhitekta Aleksandar Deroko je oblast Polimlja obilazio i istraživao 30-tih godina XX vijeka (1926, 1929. i 1931. godine). U tekstu *Na svetim vodama Lima*, koji je objavljen 1932. godine u Glasniku skopskog naučnog društva i u kojem obrađuje prevashodno sakralnu arhitekturu, daje samo kratak osvrt na profanu arhitekturu i skicu cijelog toka Lima sa obilježenim spomenicima i crtežima karakterističnih tipova i elemenata profane arhitekture.

U ovom tekstu Deroko navodi:

„Polimlje je ostalo verno “brvnari”, koja je - nasuprot zapadnjačkome “bondruku”,

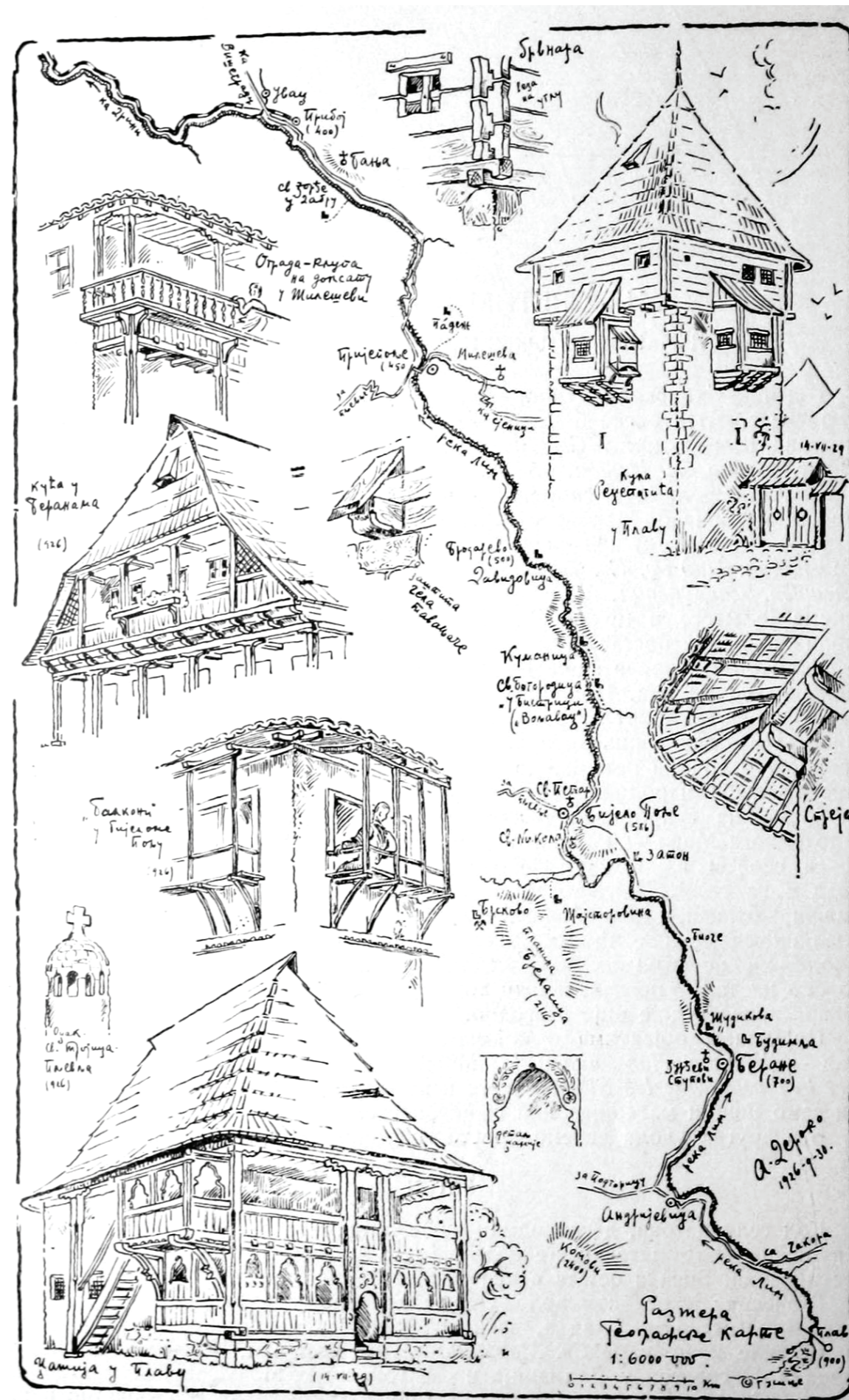
Brvnara „na čelici“, sa podrumom (Crna Gora); izvor: Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, crtež 6, str. 24

importiranome sa obala Sredozemnog mora - korenito staroslovenski način građenja, donet valjda još sa seobom na Balkan.“²³

U knjizi „Narodno neimarstvo“ iz 1968. godine Aleksandar Deroko podjelu kuća prema načinu gradnje i građevinskom materijalu vrši na: **brvnare, bondručare, kuće od naboja i kamene kuće**. Zona koja se obrađuje kroz ovu Studiju obuhvata prevashodno prostor na kome su se nalazile brvnare, ali u neposrednom kontaktu sa zonama kamene kuće sa juga i bondručare sa istoka.

U knjizi „Narodno neimarstvo“ nalaze se i veoma dragocjeni crteži Aleksandra Deroka i fotografije tradicionalne arhitekture, uključujući i neke primjere iz zone koja se obrađuje kroz Studiju.

23 Deroko, A. (1932) *Na svetim vodama Lima*, str. 121

Dolina Lima s detaljima profane arhitekture; izvor: Deroko, A. (1932) *Na svetim vodama Lima*, str. 122.

Brvnara „na ćelici“, sa podrumom (Crna Gora);
izvor: Deroko, A. (1968)
Narodno neimarstvo I,
crtež 6, str. 24

Brvnara u Polimlju;
izvor: Deroko, A. (1968)
Narodno neimarstvo I,
foto br. 124

4.8. Baština gradova srednjeg Balkana, Jovan Krunić, 1996.

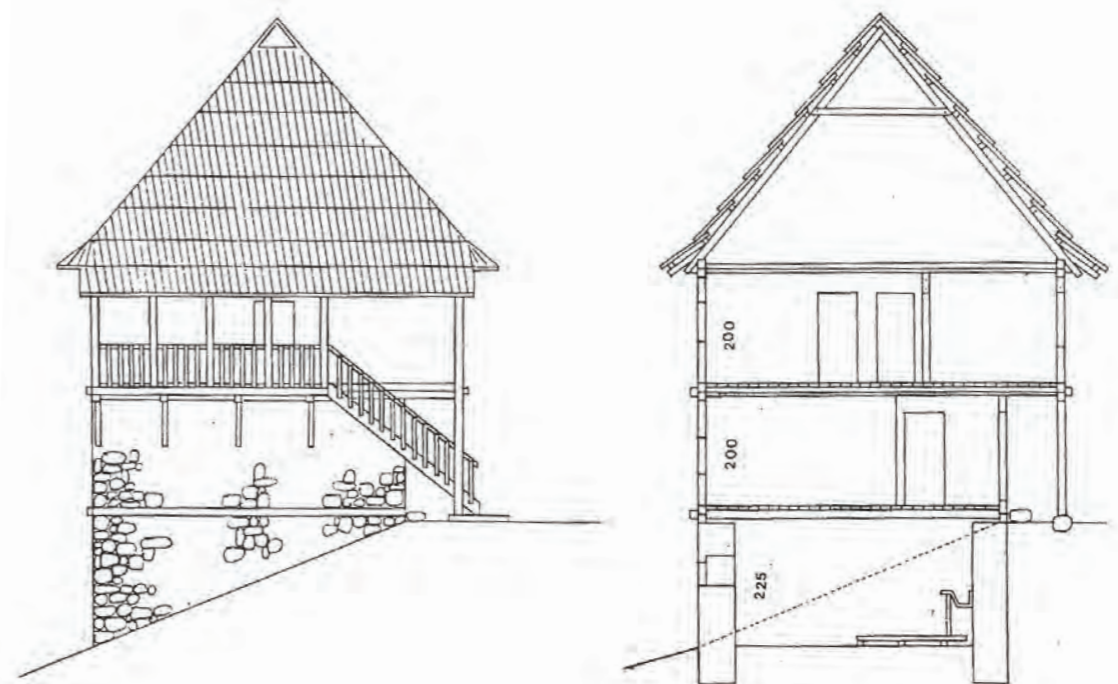
Arhitekta Jovan Krunić u knjizi „Baština gradova srednjeg Balkana“ iz 1996. godine obrađuje i graditeljsku baštinu dijela Crne Gore. U poglavlju „Arhitektura kuće nekih gradova Crne Gore“ uz

kuće u Pljevljima, Bijelom Polju i na Žabljaku detljno obrađuje i po dvije kuće u Beranama i Andrijevici. Za ove kuće su date fotografije i arhitektonski snimci (osnove, presjeci i fasade).

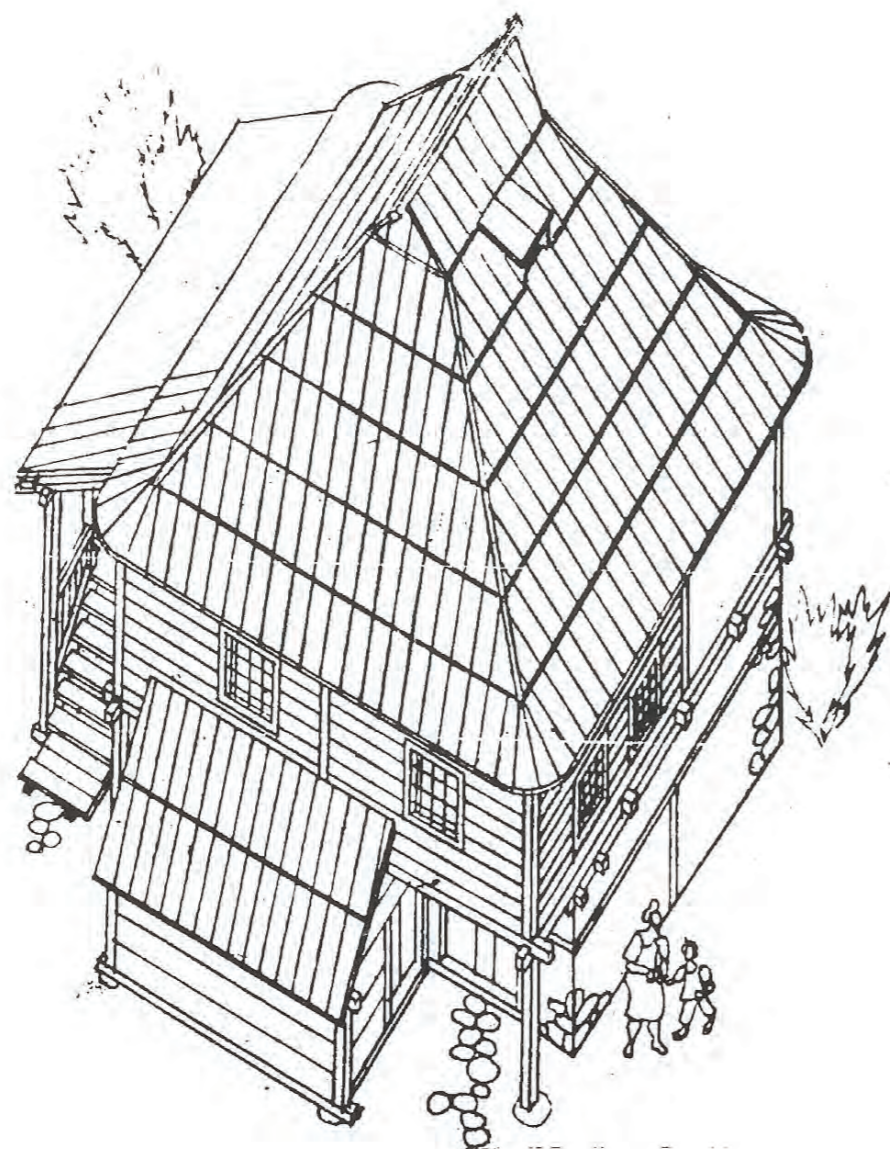
U okviru poglavlja „Šiptarska kula Plava kao tip stana“ arhitekta Krunić obradio je materijal prikupljen na specijalističkom putovanju po predjelima jugoistočnih

Berane; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, sl. 29, str. 86

Fasada i presjek kuće u Andrijevici; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 106

Crtež „male kule“ u Plavu;
 izvor: Krunić, J. (1996)
*Baština gradova srednjeg
 Balkana*, sl. 20a, str. 106

djelova Crne Gore 1951. godine. U ovom radu se nalaze dragocene fotografije iz tog perioda, kako kula tako i cijelih naselja, kao i arhitektonski snimci par objekata. Pored tipičnih kula kvadratne osnove iz Plavske oblasti, on posebno obrađuje i specifičan tip kula pravougaone osnove iz Martinovića.

4.9. Ostali radovi

Tanja Vujačić, etnološkinja iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture tj. Uprave za zaštitu kulturnih dobara, bavila se generalno tradicionalnom arhitekturom Crne Gore, i u tom smislu je djelimično obrađivala i ovu oblast. Dio njenih istraživanja objavljen je u radovima „Prilog tipologizaciji crnogorske tradicionalne arhitekture“ sa naučnog

skupa Tradicionalna narodna kultura u Crnoj Gori održanog 1998. godine i „Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol“ sa naučnog skupa Selo u Crnoj Gori održanog 2002. godine.

U okviru procesa izrade „Procjene kulturne baštine područja Prokletija“ koju su, u okviru projekta koji je finansirao SNV – Netherlands Development Organization, sprovodili EXPEDITIO u Crnoj Gori i **Albanian Heritage Foundation** u Albaniji, obrađena je generalno i tradicionalna arhitektura područja Prokletija. Dio rezultata ove procjene je predstavljen u publikaciji „Prokletije = Bjeshkët e Nëmuna: biodiversity and cultural heritage“ objavljenoj 2012. godine.

Fotografija brvnare sa područja Berana iz 1958. godine iz zbirke Polimskog muzeja, br. 956

Fotografija kamene kuće iz Berana iz 1956. godine iz zbirke Polimskog muzeja, br. 997

4.10. Zbirka fotografija Polimskog muzeja u Beranama

Posebno je značajna za istraživanje bila i zbirka fotografija koja se nalazi u Polimskom muzeju u Beranama. Ova zbirka obuhvata oko 3000 fotografija. Među njima ima i fotografija, uglavnom iz 50-tih godina XX vijeka, na kojima je prikazana tradicionalna arhitektura uglavnom sa područja opština Berane i Petnjica.

5. Osnove za analizu tradicionalne arhitekture

Osnovni **uslovi** koji određuju karakteristike tradicionalne arhitekture su:

- način života, rada i privrede ljudi;
- prirodne i klimatske karakteristike predjela, uključujući i građevinski materijal koji je na raspolaganju;
- ostali faktori kao što su: istorijski tokovi, tradicija, kultura, stepen bezbjednosti, ...

Tradicionalnu arhitekturu prije svega određuje način života ljudi i **vrsta naselja** u kojoj se nalazi. U odnosu na vrstu, naselja se mogu podijeliti na **stalna i privremena**. Stalna naselja su **gradovi i sela**, dok u privremena naselja spadaju **katuni**. Dok se gradovi nalaze u nižim oblastima, na ključnim komunikacionim pravcima, najčešće uz rijeke, sela se nalaze u nižim i plodnijim oblastima, i uglavnom su vezana za zemljoradnju. Privremena naselja su nastala na većim visinama, tamo gdje nije bilo dovoljno uslova za stalni boravak, i uglavnom su vezana za stočarstvo. Privremena naselja su različita u pojedinim visinskim pojasevima.

Mrežu naselja na teritoriji koja je obuhvaćena Studijom čine:

- naselja urbanog karaktera (gradovi, gradska naselja)
- sela
- naselja privremenog/sezonskog karaktera – katuni

Kroz ovu Studiju obrađena je prevashosno **tradicionalna arhitektura u selima i katunima**, dok je na tradicionalnu arhitekturu u gradovima dat osvrt, ali ona nije detaljno obrađivana.

U različitim vrstama naselja, postoje i različiti tipovi tradicionalne arhitekture u odnosu na **funkciju**. U selima uz **stambene**

objekte – kuće imamo i različite **pomoćne/privredne objekte**. Sami pomoćni objekti mogu imati različite funkcije, od staja za stoku, koševa za žito, mljekara i dr, sve do vodenice. Na katunima su **privremeni stambeni objekti – kolibe**, stanovi ili staje, uz koje mogu biti još i pomoćne zgrade za stoku.

Takođe, tradicionalna arhitektura u velikoj mjeri zavisi od **lokacije** na kojoj se nalazi, koju karakterišu specifični mikroklimatski uslovi i od koje zavisi dostupni prirodni materijal za gradnju. Tradicionalna arhitektura nastaje kao odgovor na ove specifične uslove lokacije.

U odnosu na vrstu **materijala** osnovna podjela tradicionalne arhitekture je na onu nastalu u zonama u kojima je **drvo** osnovni graditeljski materijal i onu u kojima je dominantni materijal **kamen**. Tako da razlikujemo kuće od drveta, pretežno brvnare, i kuće od kamena, kao i one koje su rađene u kombinaciji oba materijala. Uz to postoje i druge vrste objekata rađene u kombinaciji više prirodnih materijala, kao što su kuće od bondruka tj. **čatmare**.

Uz sve navedeno, na karakteristike tradicionalne arhitekture utiču **kultura življenja i tradicija gradnje** na određenom području, kao i **društveni i istorijski tokovi, i uticaji različitih kultura**.

Imajući u vidu sve navedeno, analizi tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevisa, Plav i Gusinje se pristupilo na slijedeći način:

- osnovna podjela tradicionalne arhitekture je izvršena prvo prema vrsti naselja u kojoj se nalazi, na tradicionalnu arhitekturu u selima i katunima;
- zatim su se u okviru jedne i druge grupe

prepoznali različiti tipovi tradicionalne arhitekture, prije svega u odnosu na oblik, formu i materijal od kojeg su građene, ali i u odnosu na namjenu, lokaciju i vrijeme u kojem su nastale.

Osnovna podjela tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevisa, Plav i Gusinje bi bila na:

- **tradicionalnu arhitekturu u selima**
- **tradicionalnu arhitekturu na katunima**

U okviru ovih grupa prepoznati su dalje specifični tipovi arhitekture.

U **selima** su prepoznati slijedeći osnovni tipovi stambene tradicionalne arhitekture:

- **dubirozi**
- **brvnare, prizemne i nad izbom**
- **čatmare**
- **kamene kuće (različitih formi)**
- **kule**

Uz njih, u selima su prepoznati i različiti pomoćni objekti/ privredne zgrade.

Na **katunima** je osnovna podjela izvršena u odnosu na formu i materijal od kojeg su kolibe građene, i to na: **dubiroge, kolibe od pletera, kolibe od drveta i kolibe od kamena**. Takođe, na katunima su obrađene i ostale/pomoćne konstrukcije i zgrade.

Tri tipa naselja u okviru područja: grad u kotlini (Gusinje), selo (Vusanje) i katun na planini (Roman)

6. Karakteristike i tipovi tradicionalne arhitekture u selima

6.1. Položaj i tipovi sela

Karakteristike tradicionalne arhitekture zavise u velikoj mjeri od **karakteristika i tipa naselja** tj. **sela** u kojem se ta arhitektura razvija.

Na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje, koje je po površini relativno veliko područje, nailazimo na različite tipove sela. Sela prije svega možemo podijeliti u odnosu na **karakteristike terena i položaj**. Tako u odnosu na položaj na terenu možemo razlikovati dva osnovna tipa sela:

- sela **na padinama**, blažim ili strmijim planinskim stranama
- sela **u dolinama** ili na **zaravnima pored rijeka**

Tip sela u velikoj mjeri određuju karakteristike terena, položaj sela ali

i društveni i historijski uslovi. Sela se generalno mogu podijeliti na sela **zbiženog tipa**, kod kojih su kuće grupisane i **sela razbijenog tipa**, kod kojih je svaka kuća na svom imanju, tj. okućnica i svo imanje jedne porodice/zadruga nalaze oko kuće. Takođe, javljaju se i međutipovi, kao npr. sela koja nijesu zbiženog tipa ali kod kojih su ipak kuće **grupisane**, pa se ili izdvajaju **grupacije srodničkih kuća** ili su **kuće nizno poredane**.

Na području koje je obuhvaćeno Studijom sela su u najvećoj mjeri razbijenog tipa, i to su najčešće sela na padinama. „Kuće su razbijene, pošto svako želi da mu je kuća na najboljem komadu zemlje.“²⁴ Uz njih su zastupljena i sela u dolinama ili na riječnim zaravnima kod kojih su kuće grupisane, u okviru grupacija ili više u nizu.

²⁴ Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

Selo sa kućama grupisanim u nizu, Martinovići; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 103

Selo na padini razbijenog tipa, Šekular

Selo na padini sa grupisanim kućama, Plavsko-gusinjska kotlina

Selo u rječnoj dolini sa kućama grupisanim u nizu, Višnjevo

Selo na padini razbijenog tipa, Velika

Selo razbijenog tipa, Dapsiće; izvor: Lutovac, M. (2000), *Ivangradsko (Beranska) kotlina*, sl. 36, str 108

Selo sa grupisanim kućama, Lubnice; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1200

Selo razbijenog tipa, Plavsko jezero; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1070

Imanje na padinama, Babino polje

Imanje u dolini, uz rijeku, Višnjevo

Imanje na padinama, Šekular

6.2. Imanja/ okućnice

Osnovna prostorna jedinica u sklopu sela, posebno sela razbijenog tipa, jeste seosko imanje ili okućnica u okviru kojeg se nalazi kuća sa svim pomoćnim zgradama i dvorištem.

„U svakom selu, ma koga tipa bilo, ima *dvorova* ili *dvorišta* ili avlija, koji su mahom ograđeni ogradama razne vrste i u njima je *kuća sa zgradama ili stajama*; oko dvorišta je *okućnica* ili *potkućnica*.“²⁵ Branislav Kojić ovaj prostor definiše kao *kućište* - „prostor sa zgradama, dvorištem

i okućnicom, na kojem se organizuju različite aktivnosti seoskog stanovništva, porodično stanovanje i rad.“²⁶

Za područje Vasojevića Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić veoma detaljno opisuju *potkutnjicu*:

„*Kuća sa svim zgradama* nalazi se **na vrhu potkutnjice**, jer se tako s najmanje štete prilazi kući, a i voda od kuće snosi gnoj na potkutnjicu. Obično povrh i sa strane kuće nalazi se **voćnjak** sa šljivama, jabukama, kruškama raznih vrsta, trešnjama, višnjama, orasima i gde-gde koštanima. Po međama i „*ckladovima*“ ima mnoštvo

Imanje u dolini, Kuti

drenova. Voćnjaci su dobro zagrađeni **plotom**, sa stoka u njih ne bi prolazila. Ispod kuće je **potkutnjica** u kojoj se **seje**, bliže do kuće: kupus, duvan, luk (beli luk), kromid (crni luk), purilj (prasa), paprike, krastavice, lubenice, rotkve, svekla, repe, maune (boranija), razno cveće, kao: kadifa, bosiljak, čubar, suncokrt, neven, selim, vratič itd, a podalje od kuće se **seje** kolomboč (kukuruz), kroz koji se sadi pasulj čučavac, tikve krompiri itd. Ko ima veću potkutnjicu on je razdeli na dva dela, pa naizmenice u jednom i drugom **seje** kukuruz i pšenicu.“²⁷

Oblik i veličinu imanja na kojem se nalazi

kuća svakako definiše tip sela, koje može biti na padini ili u dolini, razbijenog ili zbijenog tipa. U odnosu na to razlikujemo i više različitih vrsta okućnica, ali u svakom slučaju **kuća** jednog zadrugnog domaćinstva je bila **čitavo naselje**.“²⁸

„Oko dubiroga su bile i sporedne zgrade, manji dubirozi i stanovi pokriveni lubom koji su služili za članove kućne zadruge i za razne vrste stoke. Dakle, **kuća jednog zadrugnog domaćinstva bila je čitavo naselje**.“²⁹

Imanja mogu biti ograđena **ogradama** od drveta - plota ili od kamena u suvozdiju.

Imanje uz rijeku, Konjuhe

25 Cvijić, J. (1902) *Antropogeografski problemi Balkanskoga poluostrva*, str. XCIX

26 Vuksanović-Macura, Z. i dr. (2017) *Branislav Kojić - prostor u selu, selo u prostoru*, str. 31

27 Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

28 Lutovac, M. (1957) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str.110

29 Lutovac, M. (1957) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str.110

Imanje u dolini, uz rijeku,
Kaludarska rijeka

Ograda imanja od
kamenja, Dolja

Ograda imanja od drveta,
Kuti

6.3. Tipovi kuća u selima

Osnovni element tradicionalne arhitekture u selima je svakako seoska kuća – centralni/ glavni objekat svakog seoskog imanja koji ima stambenu namjenu. Arhitekta Branislav Kojić, jedan od najznačajnijih istraživača ruralne arhitekture, naveo je za seosku kuću da je „iskonska suština vještine građenja“.³⁰

Tipovi stambene tradicionalne arhitekture se mogu definisati prema obliku, formi i materijalu od kojeg su građeni, ali i u odnosu na vrijeme u kojem su nastali. Na prostoru koji je obrađivan kroz Studiju prepoznati su, u odnosu na formu i materijal od kojeg su građeni, sljedeći osnovni tipovi kuća:

- dubirozi
- brvnare
 - prizemne brvnare
 - brvnare nad izbom
- čatmare
- polubravnare-polučatmare
- kamene kuće
 - prizemne kamene kuće
 - kamene kuće približno kvadratne osnove sa četvorovodnim krovom
 - kamene kuće sa zatupljenim zabatom
 - kamene kuće pravougaone osnove sa dvovodnim ili četvorovodnim krovom
- kule
 - starije kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom
 - mlađe kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom
 - kule pravougaone osnove

.....
³⁰ Vuksanović-Macura, Z. i dr. (2017) Branislav Kojić - prostor u selu, selo u prostoru, str. 25

- kule sa čardakom od čatme

Pored kuća, posebno su obrađeni i različiti tipovi privrednih zgrada/ pomoćnih objekata koji se nalaze u okviru seoskog imanja.

Grupacija sa kućom i
pomoćnim objektima,
Babino polje

Kuća sa savardakom na visoravni (Polimlje); izvor: Cvijić, J. (1902) *Atlas*, Sl.7, XVI

6.4. Dubirozi

Kolibe predstavljaju najjednostavniji oblik stambenih objekata. Najstariji tip koliba koje su pravljene u početku je imao samo krov, koji je polazio odmah od zemlje, sa jednostavnom konstrukcijom od drvenih oblica i različitim vrstama pokrivača od dostupnih materijala. Od ovih najjednostavnijih formi koliba razvili su se složeniji tipovi, koji predstavljaju prelaz ka kućama, a kod kojih se formira niži zid na koji se postavlja krovna konstrukcija i krov. Najrasprostranjeniji oblik među najjednostavnijim oblicima koliba, posebno u šumovitim krajevima, bile su **kolibe kružne osnove**, sa ognjištem u sredini, pokrivene krovom u obliku kupe. U Crnoj Gori se ova vrsta koliba naziva *dubirog* ili *savardak*³¹.

Kao najjednostavnija vrsta konstrukcije, dubirozi su očigledno bili građeni kako u selima tako i u privremenim naseljima – katunima.

Zapise o dubirozima na katunima u području koje se obrađuje kroz Studiju nalazimo krajem XIX i početkom XX vijeka. Takođe, postoje podaci da su dubirozi bili građeni i u selima.

Za oblast Beranske kotline, Milisav Lutovac navodi da je dubirog najprimitivniji ali i najstariji tip kuće:

„Najstariji i najprimitivniji tip kuće je dubirog, čiji je skelet od prošća, a krov od slame. Oko dubiroga su bile i sporedne zgrade, manji dubirozi i stanovi pokriveni lubom koji su služili za članove kućne

31 Savardak je turski naziv koji dolazi od riječi koja označava savijutak ili fišek, A. Deroko, Narodno neimarstvo I, Beograd, 1968, 12.

zadruga i za razne vrste stoke.“³²

Opisujući krajem XIX vijeka privremena staništa tj. Katune, Pavel Apolonovič Rovinski opisuje i savardake tj. dubiroge. On navodi da se u Vasojevićima u njima i živi iz nužde, jer su im kuće bile popaljene u ratu. To znači da su se dubirozi koristili ne samo na katunima kao kolibe već i u selima kao kuće.

„To je velika koliba od dugih motki postavljenih u kupu i na vrhu pokrivenih slamom. Na sredini je ognjište. Savardaci se prave tako solidno da u njima žive i cijele porodice kao u stalnim staništima. U Drobnjacima u njima žive oni čije su njive daleko od kuće. U drugim mjestima, kao u Kolašinu i **svuda po Vasojevićima, u njima se živi iz nužde**, jer su kuće za vrijeme posljednjeg rata popaljene. Taj tip staništa se nikada ne prenosi iz mjesta u mjesto. Savardaci su obično dovoljno veliki: osnova, obično okrugla, prečnika je 4 hvata³³ a visine obično 5. ... Od Kolašina i u Vasojevićima, oni se ne zovu savardaci (očigledno, turski naziv) nego dubirozi, ali razike u izgledu nema nikakve.“³⁴

Značajno je zapažanje Milisava Lutovca za oblast Bihora, u kojem navodi da **dubirozi mogu biti i kuće za stanovanje ali i sporedne/pomoćne zgrade**:

„Još primitivniji oblik je dubirog ili dubar pokriven busom ili krovinom. U siromašnijih ljudi on je kuća, a kod

32 Lutovac, M. (1957) nav. djelo, str. 110

33 Hvat je starinska mjera za dužinu i iznosi oko 1,8 metara. Carica Marija Terezija je 1756. donijela propise koji su ujednačili veličinu hvata u cijeloj srednjoj Evropi, te uvela hvat kao jedinstvenu mjeru za dužinu. Hvat se dijelilo na 6 stopa, a svaka stopa na 12 palaca. (wikipedia)

34 Rovinski, P.A. (2001), *nav. djelo*, str. 53, 54.

Kuća plotara u selu Dragosavi kod Berana, izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 2244

Dubirog u Bihoru; izvor: Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, sl. 10

imućnijih sporedna zgrada.“³⁵

Primjere da se dubirozi koriste kao sporedne/pomoćne zgrade nalazimo i na fotografijama. Na fotografiji Jovana Cvijića iz 1902. godine, ili od ranije, vidi se grupacija sa kućom i pomoćnim objektima među kojima je i dubirog. Takođe, na fotografiji iz 50-tih godina XX vijeka, vidi se da se u selu pored brvnare pokrivene šindrom nalazi i dubirog.

Dakle, imamo podatke da su se na prostoru koji se obrađuje kroz Studiju dubirozi koristili i kao kuće za stanovanje i kao sporedne zgrade. Što se oblika i konstrukcije dubiroga tiče, vjerovatno je kod starijih tipova krov išao skroz do zemlje, kao što vidimo na fotografijama sa samog početka XX vijeka. Kod razvijenijih oblika dubiroga formira se niži zid na koji se postavlja krovna konstrukcija i krov. Taj zid je u nekim zonama Crne Gore, kao na

35 Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, str. 60

primjer na Kučkoj planini, bio građen od kamena u suvo³⁶. U drugima zonama je, uključujući i oblast koja se obrađuje kroz Studiju, bio očigledno rađen od pruča opletenog oko uspravnih štapova.³⁷ Za oblast Bihora, Milisav Lutovac navodi da je taj donji dio bio od dvostrukog plota ispunjen zemljom, dok je krov bio pokriven slamom:

„Na dubirogu-busari se razlikuju dva dela: **osnovni deo u visini jednog metra** je od **dvostrukog plota ispunjen zemljom**, a gornji od **proština pokrivenih busom ili slamom**.“³⁸

Na fotografijama iz 50-tih godina XX vijeka, koje se nalaze u Zbirci fotografija

36 Laković, I. ed. (2017) Katuni kućke planine – monografija, Podgorica, str. 27

37 Aleksandar Deroko navodi kao jednu od vrsta koliba „pletaru“, „košaru“ ili „plotaču“ čiji su zidovi načinjeni od pruča (najbolje jasenovog) opletenog oko uspravnih štapova koji su dolje pobijeni u zemlju a gore utvrđeni u ram. Deroko, A. (1968) str. 14

38 Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, str. 60

Polimskog muzeja u Beranama, kao i na drugim fotografijama iz tog perioda, nalaze se primjeri takvih dubiroga.

Na osnovu analize fotografija, kao i poređenja sa dubirozima u drugim djelovima Crne Gore³⁹, može se pretpostaviti da se prečnik dubiroga kretao od oko 3 m pa naviše, dok je visina zida bila oko 1,0-1,2 m. Dubirozi su imali samo jedan otvor – vrata, a nagib i visina krova je očigledno varirao, od onih strmijih do plićih.

Tokom terenskih istraživanja sprovedenih 2018. godine za potrebe izrade ove Studije, u selima na području opština Berane, Petnjica, Andrijevica, Plav i Gusinje, primjeri sačuvanih dubiroga nažalost nijesu pronađeni.

Brvnara i plotara (dubirog) u Maštama kod Berana; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1209

39 Navodi se da su dubirozi na Kučkoj planini početkom XX vijeka bili u osnovi 4-5 lakata širine, tj. sa prečnikom od oko 2,8-3,5m, dok su tokom istraživanja 2015. i 2016. godine identifikovani dubirozi unutrašnjeg prečnika od 3,60 m do 4,50 tj. 5,60 m. Laković, I. ed. (2017) nav. djelo, str. 27

6.5. Brvnare

Brvnara je zgrada četvrtaste osnove, sa zidovima od **brvana** položenih vodoravno jedno povrh drugoga.⁴⁰

Brvno je, u stvari, pritesano deblje i pravo stablo drveta. Riječ brvno i od nje izvedena brvnara potiče od praslovenskog *brv* – balvan, greda, daska⁴¹.

„U narodnom govoru reč **brvno** ne označava samo drveni trupac kružnog preseka. I talpe, od kojih su se (već odavno) najviše gradile brvnare, majstori će uvek nazvati brvno. To znači da je po narodnom shvatanju, brvno **svaka oblica ili deblja daska (u građevinarstvu inače pod nazivom talpa)** slagana vodoravno i ukrštena na uglu u čert ili unizana u direk, koja čini deo zidnog platna.“⁴²

„U starini, kada je drveta bilo u izobilju, počelo se sa zidovima od pravih brvana. Zatim su prvo **oblice** zamenjene brvnima pritesanim u **grede četvrtastog preseka** koje bolje leže jedna na drugu, i najzad su ove grede, uštede radi, cepane ili strugane podužno u **talpe**, čija se debljina postepeno smanjivala. Kuće od četvrtastih greda dobile su naziv „gredare“, a one od talpa „talpare“, „talpinjače“.“⁴³

Najstariji tip brvnare je bila prizemna, jednodjelna brvnara sa visokim četvorvodnim krovom, prvobitno od slame a kasnije od šindre. Brvnara se vremenom razvijala i po horizontali i vertikalni tako da su se na terenu u

40 Deroko, A. (1968) Narodno neimarstvo I, str. 19

41 Findrik, R. (1998) Dinarska brvnara, str. 11

42 Findrik, R. (1998) Dinarska brvnara, str. 127

43 Deroko, A. (1968) Narodno neimarstvo I, str. 22

Konjusi, izvor: Dvorski, V. (2000) *Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare*, sl. 33, str. 266

nagibu formirale brvnare „nad izbom“, sa djelimično ukopanim prizemljem zidanim od kamena i spratom od brvana, a kasnije i sa cijelim prizemljem.

6.5.1. Brvnare u istorijskim izvorima

Još 1880. godine **Pavel Apolonovič Rovinski** opisuje kuću u **Vasojevićima** opisuje tipičnu brvnaru:

„...vasojevička kuća je **skoro uvijek sa širokom kvadratnom osnovom, zidovi su joj od brvana**, koji su visoki ne više od hvata. Nad zidom se nadvisuje **visoki slamnati krov**. ... S lica je na zemlji, a donji etaž koji je od kamena pozadi je. Spređa ispod krova je **trijem**, s patosom od dasaka, sa stolovima i drvenom ogradom. Obično su dvoje vrata – prednja i zadnja. ... Donji dio kuće je od kamena i određen je za stoku. Sve to dolje se naziva **izba**...“⁴⁴

Početkom XX vijeka, 1909. godine **Viktor Dvorski** opisuje kuće u Vasojevićima kao „**tipične drvene građevine**, kojima lijepu dekoraciju predstavljaju **visoki slamnati krovovi**...“⁴⁵ Izuzetno su značajne fotografije koje Dvorski objavljuje u knjizi 1909. godine, a među kojima su i brvnare pokrivene slamom iz Konjuha.

Jovan Cvijić u knjizi „Balkansko poluostrvo“ iz 1918. godine navodi da je u oblasti Vasojevića, naročito oko Lijeve Rijeke pa do Andrijevice, karakteristična „prava drvena kuća“, uz koju se još javlja i kombinacija kamene i drvene kuće. On opisuje ovu tipičnu drvenu kuću:

44 Rovinski, P.A. (2001), *Zapisi o Crnoj Gori*, str. 52.

45 Dvorski, V. (2000), *Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare*, str. 152

„Sagrađene su od drveta, ređe od kamena, a pokrivene daskom ili ražanom slamom. Često su **na ćelici i na dva sprata**; zidovi su donjega sprata ili **izbe od kamena, a gornji deo je od brvana i to je “kuća”, kuća nad izbom**; u njoj se kašto vide na ognjištu mečke, kao u kamenim primorskim kućama. Imaju dvojna vrata: velja i mala. Ispred veljih vrata ima kašto celom dužinom kuće ajat, sličan šumadijskim. A čern je (gdje ga ima) kao u kamenim kućama. Oko ognjišta nema kreveta od naboja kao u hercegovačkoj Humini: Naposletku, oko vasiojevičkih kuća često ima klijet, koji po građi i po upotrebi odgovara vajatu dinarske, naročito šumadijske brvnare.“⁴⁶

Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić 1903. godine opisuju veoma detaljno karakteristike i način izgradnje tipične vasiojevičke kuće – brvnare nad izbom.

„U pristranjenom mestu zakopa se u strani udubljenje, koje izgleda kao da je u njemu bila utisnuta kocka. Taj se prostor obzida sa čela i bokova jakim (dvostrukim) zidom, dokle se gornji zid uza zemlju sastoji samo iz pojedinih redova kamenja (jednostruki zid). Između kamenja prvih zidova stavlja se var ili klak zamešan sa pržinom (peskom) ili glib pomešan sa plevom. Taj se donji prostor zove izba.

Iznad tavana nad izbom zakopa se dalje u zemlji sličan prostor, koji se ovde sa gornje i pobočne strane ozida donekle zidom, a posle je od podnica. Ovi pobočni zidovi ne dopiru do početka izbe, već se ostave mesta za vrata, i to sa podesnije za „velja“, a sa protivne za mala.

Nad izbom se redaju podnice sa čela i sa pobočnih strana do određene visine. One su na dvama uglovima sa čela usečene, i s

46 Cvijić, J. (1918) nav. djelo, str. 276

Kuća Spasoja Vojvodića u Konjusima, izvor: Dvorski, V. (2000) *Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare*, sl. 5, str. 251

toga se te tri strane zovu *sjek*. Na krajevima sjeka, gde će biti kućna vrata, stavi se po jedan jak direk, koji je s po jedne strane izduben i u njega se uglave krajevi podnica. Između podnica se stavlja mahovina, da je zimi toplije. Tako se isto stavi direk i na onaj kraj vrata do kućnog zida. Po sjeku se stave grede, koje obuhvate sjek i ceo kućni zid do krajeva i nabiju se na ove direke. Ove se grede – našćenice – stave na sve četiri strane, i na krajevima se useku jedna u drugu. Na taj način sjek s ona tri zida obuhvati dvojnomo veći prostor od prostora koji obuhvati izba, i tako mu jedan deo stoji nad izbom, a drugi je utisnut u zemlju.

Krov je trojak: od *vrševine* (ovršene ržane slame), *mlačevine* (slama mlačena na rukovedi) i *šinde*. Po slami se stavlja *ljemezi*, dugački koliko i krov, koji se u vrhu prepletu po dva i dva. Oni su zato da slamu ne raznosi vetar i da kiša ne bi prokapala kroz slamu u kuću. Vrh kuće se zove *šljeme*... I krov od štice može biti dvojak: štice su s jedne strane svom dužinom

istanjene, pa se s te strane priljubljuju i zakucavaju ekserima, to se zove *šinda pod lambu*; drugi je način, kada su štice jednom svojom stranom istanjene, a drugom izdubljene, i onda se uglavljaju jedna u drugu, i to je *šinda* u užem smislu. Krovovi su zbog velikog vodenog taloga uopšte vrlo visoki.

Dio kuće, u kome je ognjište, naziva se samo „kuća“. Zid između „kuće“ i sobe se zove *duvardžik*.

Do poslednjeg rata, 1877. godine, kuće su građene vrlo niske, s prozorima vrlo malim, koji su bili podapinjati naročito debelom hartijom, zvanom *pendžeruša*. A od toga rata kuće se grade dosta prostrane i visoke, sa velikim prozorima, i uveliko se stavlja na prozore *staklo*.⁴⁷

Za oblast Beranske kotline, **Milisav Lutovac** navodi da su kuće za dugo pravljene samo

47 Lalević, B. i Protić, I. (1903), *Vasojevići u crnogorskoj granici*

Kuća u Dobrodolama kod Berana, fotografija iz Zbirke fotografija Polimskog muzeja u Beranama, br. 2229

Kuća u Savinom Boru, fotografija iz Zbirke fotografija Polimskog muzeja u Beranama, br. 648

od drveta, i opisuje brvnare kao razvijeniji tip u odnosu na jednostavnije i starije dubiroge:

„U drugoj fazi razvitka, kada su ljudi postali nešto samostalniji u odnosu na begove, počinju podizati brvnaru – siromašniji jednodeljnu pozemljušu, a imućniji „kuću nad izbom“, pokrivenu mlačenom ražanom slamom, rjeđe *šindrom*. ... Kuća „nad izbom“ je bila jednostavna: sastojala se iz tri-četiri odjeljenja koja su služila i za ljude i za stoku. To su: izba, „kuća“, soba, klet (*ćiler*) i *ajat*.“

Andrija Jovičević 1921. godine seoske kuće u **Plavsko-Gusinjskoj oblasti** dijeli na: kule, kuće i zemljače. Navodi da su najzastupljenije „kuće“, koje su na dva sprata, od kojih je donji od kamena, a gornji od brvana.⁴⁸ On daje i detaljniji opis takve kuće:

48 Jovičević, A. (2009) *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, str 54.

„Gornji tavan se zove *šišatovac*. Sastavljen je iz kratkih i uskih dasaka, koje ivicama ulaze jedna u drugu. *Šišatovac* je ozgo olijepljen blatom, da se popune pukotine i rupe.

Dužina i širina kuće malo se razlikuju. Krov je pokriven kratkim i uskim, obično tesanim *daskama*, koje se zovu *šindra*. Krov može da ima po desetak katova. Što je kuća šira, to je krov viši i sa više katova. *Šindra* od „maljike“ (*mulike*) traje blizu 70, od jele 20 godina, od bora najviše.

Donji dio kuće zove se *izba*. Kroz izbu se izlazi na gornji sprat. Vrata su obično na luk. Iz donjeg na gornji sprat vode drvene stepenice. U gornjem spratu se živi. On je izdijeljen na odjeljenja, koja su olijepljena malterom. Na stepenicama se nalazi maleno *predsoblje*, iz kog se ulazi u sva odjeljenja. I zemljače imaju dva odjeljenja: sobu i kuću. Sobom se zove prostor, gdje se spava, a kuće je mjesto, gdje se loži. Bolje kuće imaju poviše odjeljenja.

Škola u Dobrodolam iz 1958. godine, fotografija iz Zbirke fotografija Polimskog muzeja u Beranama, br. 926

Prozori su maleni, sa rijetkim drvenim rešetkama. Unutra su drveni zaklopci, koji se noću zatvaraju. Zimi se umeću u prozore drveni okviri, čija su okna zatvorena artijom, rede „džamom“ (staklom). U dnu okvira je, u jednom uglu, jedno pokretno poluokno, koje se, po volji, otvara i zatvara. To je „čekmedže“, kroz koji se gleda napolje, jer je ostalo polje okvira neprovidno.⁴⁹

Za oblast **Bihora**, Milisav Lutovac navodi da je u krajevima bliže planini kuća sve do najnovijeg vremena građena od brvana, a pokrivena slamom ili šindrom, i da je najrasprostranjenija bila kuća nad izbom:

„...najraširenija je bila, i kod muslimana i kod pravoslavnih, kuća nad izbom. Njen gornji boj je podeljen u dva odeljenja – kuću i sobu. U nekim kućama ima pored sobe još jedna mala soba, koju kako gde nazivaju „klijet“, „čiler“, „odaja“. Na kući su dvojica vrata (velika i mala vrata), koja spolja vode u „kuću“ (kuhinju). Kod musimanskih kuća se često vide i treća vrata kroz koja se

neposreno ulazi u sobu.“⁵⁰

Fotografije iz 50-tih godina XX vijeka sa brvnarama nad izbom, pokrivenih šindrom, sa dijela područja koje se obrađuje kroz Studiju nalazimo u zbirci fotografija Polimskog muzeja u Beranama. Za brvnare je karakteristična **veza brvana na uglovima**, koja se zasijecaju, najčešće po ¼ visine odozdo i odozgo, i prepuštaju jedno preko drugog gradeći tako vezu „**na usjek**“ ili na „**sek**“.

„Tu se njihovi krajevi prepuštaju jedan preko drugoga, pri čemu se zasecaju tako da brvana nalegnu potpuno jedno na drugo na celoj dužini zida. Takva veza na uglovima zgrade daje ovoj čvrstinu i onemogućuje deformisanje, a naziva se vezom „na usek“ ili na „čert“.“⁵¹

Sem veze na usjek, kod vrata i prozora, gdje se pojavljuju vertikalni stupci, javlja se veza na unizu:

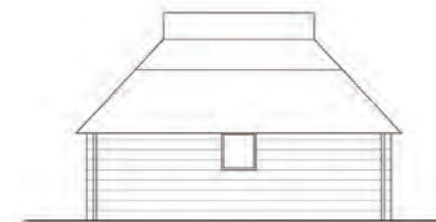
49 Jovičević, A. (2009) *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, str. 55.

50 Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, str. 59, 60

51 Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, str. 19

0 0.5 1 2 3m

„Kod talpe se pojavila jedna druga mogućnost vezivanja na uglovima zgrade: talpa je pljosnata, kad se na kraju još više priteše može se ceo niz talpa koje čine zidove „unizati“ u žljebove ugaonih stubaca. To je veza „**na unizu**“.“⁵²

Najstarije brvnare su bile građene od oblica – **smrčevog ili borovog** drveta, a u predjelima gdje je bilo hrastovih šuma i od **hrastovog**. Kad nije bilo druge građe, za nuždu, upotrebljavala se i **bukovina**.⁵³

6.5.2. Prizemne brvnare

Najstariji tip brvnare je bila prizemna, jednodjelna brvnara sa četvorovodnim krovom pokrivenim prvobitno slamom a kasnije šindrom.

Danas se rijetko nalazi sačuvan taj najjednostavniji tip prizemne brvnare. Tokom terenskih istraživanja sprovedenih 2018. godine identifikovan je mali broj prizemnih brvnara. One koje su sačuvane

su kao pomoćni objekti u okviru imanja, i najčešće se više ne koriste. Nažalost nijesu pronađene brvnare sa krovom od slame, sve koje su sačuvane su imale krov od šindre.

Ove brvnare imaju izduženu, pravougaonu osnovu i samo jednu etažu – prizemlje sa tavanskim prostorom. Orjentisane su tako da dužom stranom prate izohipse terena. Mogu biti jednodjelne ili dvodjelne. Građene su od horizontalnih brvana sa vezom na usjek. Krovna konstrukcija je drvena, a krov je četvorovodan. Na brvnarama koje su identifikovane tokom terenskog obilaska, vrata su postavljena na užoj strani, kao na pomoćnim objektima, a ne na dužoj kako je u istorijskim izvorima opisano kao uobičajeno. Prozori su malih dimenzija, širine od 40-60 cm, a visine od 55-65 cm.

Jednodjelna brvnara u selu Dapsiće, koja se danas koristi kao ljetna kuhinja i ostava u

Snimak prizemne brvnare, Dapsiće

Prizemna brvnara, Dapsiće

52 Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, str. 22

53 Findrik, R. (1998) *Dinarska brvnara*, str. 126

Snimak prizemne brvnare, Šekular

okviru imanja, je prema navodima vlasnika građena 70-tih godina XX vijeka. Njene dimenzije su 5,75 x 4,14 m, visina zida 2,05 m, a ukupna visina do sljemena 4,10 m.

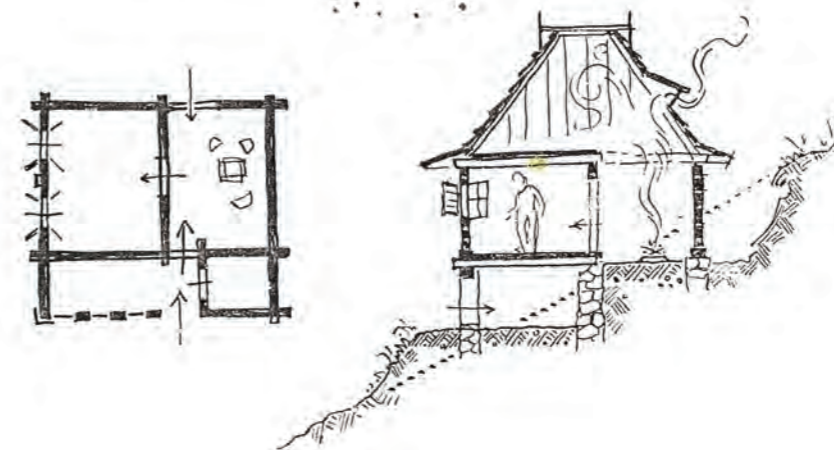
Dvodjelnja brvnara u selu Rmuši, Šekular, se trenutno ne koristi. Njene dimenzije su 6,50 x 4,18 m, s tim što je duža strana od 6,50 m podijeljena na dva dijela od 2,46 i 4,06 m. Visina zida je 2,27 m, a visina krova do sljemena 4,77 m.

Prizemna brvnara, Šekular

6.5.3. Brvnare nad izbom

Razvijeniji oblik brvnare je brvnara nad izbom, koja se gradi na padini. Donji dio koji je građen od kamena, i djelimično je ukopan u teren, zove se izba. Iznad izbe je sprat – glavni stambeni dio koji je građen od brvana i koji se kod najjednostavnijeg oblika brvnare sastoji od dva odjeljenja/ prostorije - „kuće“ u kojoj je ognjište i „sobe“. Često je površina izbe manja u odnosu na površinu sprata brvnare, tako da „kuća“ leži na zemlji dok je soba nad izbom. Najjednostavniji tipovi brvnara koji imaju sprat sa samo dvije prostorije su izdužene pravougaone osnove. Na brvnari

je izvorno bilo uvijek dvoje vrata, glavna – „velja“ i mala, na oba bočna zida.

Razvojem se osnova brvnare proširuje, i dodaju joj se još par prostorija – manja soba ili klijet/čiler. Takva brvnara ima osnovu koja je približna kvadratu. Takođe često se uz glavni ulaz – velika vrata može javiti i drveni trijem, koji u zavisnosti od nagiba terena može biti i sa stepeništem. Trijem može biti u okviru osnovnog volumena kuće, tj. ispod krova ili dodat kao aneks.

Sprat brvnare je građen od horizontalno postavljenih brvana – podnica spojenih na uglu „na usjek“ ili „sjek“. Između brvana se zbog izolacije postavljala mahovina. U slučaju kada brvnara ima više odjeljenja, pregradni zidovi se isto prave od brvana, i vezuju se sa brvnima na fasadi kao i na uglu – na usjek. Tako da je ta veza između pregradnih zidova i fasade vidljiva na fasadi.

Krajem XIX vijeka, opisujući brvnare, Rovinski navodi:

„Drveni dio nije izgrađen od greda nego od dasaka, debljine oko 4 cm, različite širine, istesane od cijelog drveta sjekirom, bez upotrebe testere.. Između brvana stavlja se mahovina, a spolja preko toga se zamotava kučina. Šuma koja se koristi za izgradnju kuća obično je bor, jela i najbolje drvo molika, vrsta bora, s mekšim četinama, koja raste samo u visokim planinama.“⁵⁴ Dužinu brvnare određuje, tj. ograničava dužina stabla u prirodi, iz kojeg se prave brvna. Kod brvnara koje su snimljene tokom terenskog obilaska 2018. godine dimenzije se kreću od 5,6 - 8,5 m. Sama brvna su u stvari šire talpe, pravougaonog presjeka, širine oko 8 cm a različitih visina, najčešće od 25-30 cm.

Zidovi izbe su građeni od kamena sa krečnim malterom (*var* ili *klak sa pržinom*.....)

⁵⁴ Rovinski, P.A. (2001), *Zapisi o Crnoj Gori*, str. 52.

Brvnara sa više odjeljenja u Polimlju, izvor: Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, crtež br. 7

Brvnara nad izbom, na potezu Glavaca-Lubnice

pijeskom) ili zemljanim malterom (*glib* pomiješan sa *plijevom*). Zid koji je ukopan je jednostuki, dok su bočni i prednji dvostruki.

Ima često slučajeva i da se na spratu zadnji dio kuće, koji je direktno nad zemljom tj. uz padinu, gradi od kamena, dok je ostatak koji je nad izbom od brvana. Ovaj zadnji dio je nekad cijelom visinom zidan, a nekada je kamen samo do visine od oko 1-1,5 m a iznad su brvana. U takvim slučajevima vrata se nalaze između ta dva dijela zida.

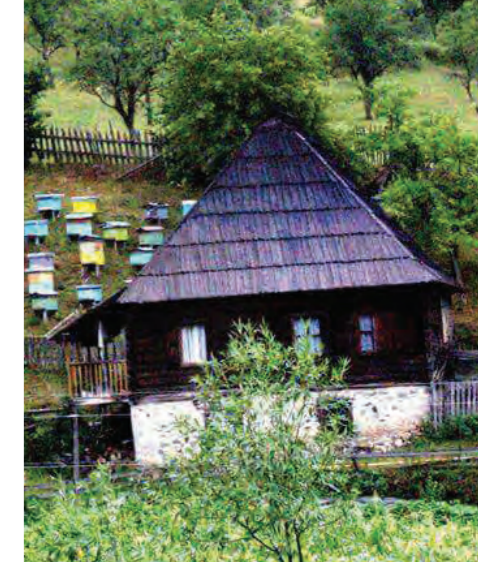
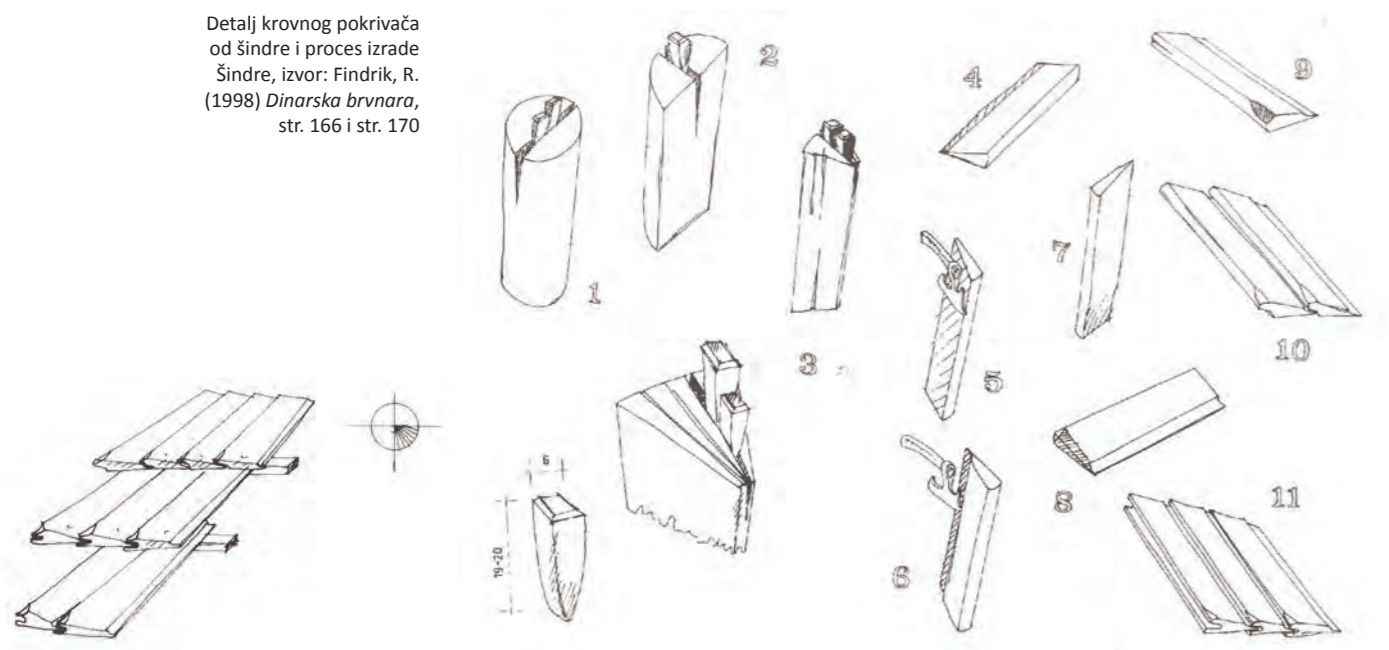
Uz dvoje vrata na bočnim zidovima, na brvnari se nalaze i prozori, najveći broj na

prednjoj fasadi. Do 1877. godine kuće su bile niže i sa manjim prozorima, a onda se grade prostranije sa većim prozorima sa staklima.

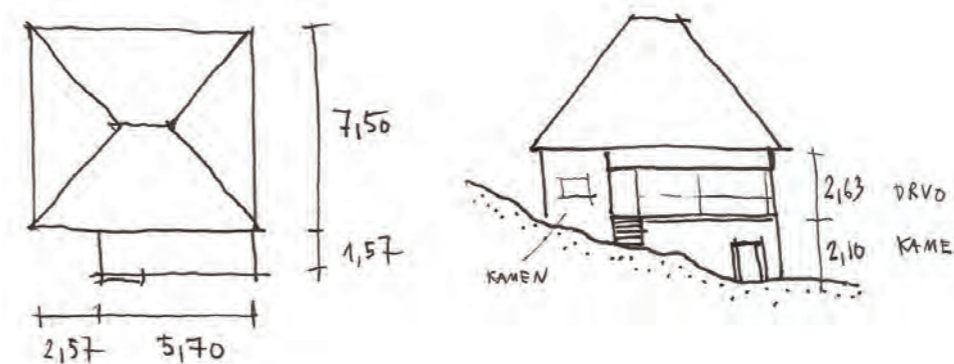
Krov na brvnarama je uvijek četvorovodan i relativno visok zbog padavina. Pošto je osnova brvnare pravougaona, krov je po pravilu sa sljemenom. Nagib krovne ravni se kreće od 45 do 60 stepeni. Krovne ravni uvijek izlaze van ravni zida i formiraju pliče strehe.

Krovna konstrukcija, kao i međuspratna konstrukcija, su drvene. Krovna konstrukcija je jednostavna, sa parovima rogova koji su pričvršćeni na gredu

Detalj krovnog pokrivača od šindre i proces izrade šindre, izvor: Findrik, R. (1998) *Dinarska brvnara*, str. 166 i str. 170

Brvnara nad izbom, Kaludra
Fotografija sa izvornim krovom od šindre; izvor: facebook grupa SVI RALEVIĆI SVIJETA

Skica sa osnovnim mjerama brvnare nad izbom, Kaludra

vjenčanicu, i povezani u sljemenu. Preko rogova se postavljaju horizontalne letve kao podloga za krovni pokrivač.

Krovni pokrivač na brvnarama je mogao biti od slame i to od *vrševine* (ovršene ražane slame) ili *mlačevine* (slama mlačena na rukovedi) ili od *šindre*. Pokrivač od šindre (od njem. *schindel*) je noviji u odnosu na pokrivač od slame, ali je od početka XX vijeka postao zastupljeniji

na brvnarama. Na fotografijama iz 50-tih godina XX vijeka vidljivo je da su sve brvnare bile pokrivene šindrom. Na većini brvnara koje su sačuvane do danas krovovi od šindre su najčešće zamijenjeni novim vrstama pokrivača.

Tokom terenskih istraživanja 2018. godine uzete su osnovne dimenzije par brvnara. Brvnara u selu Kaludra ima sljedeće dimenzije: dužina 8,25 m, od čega je kameni

Brvnara nad izbom, Radmanci

Brvnara u Rmušima, Šekular

dio 2,75 a drveni 5,70, dok je širina 7,50 m. Visina je 4,73 m, od čega je visina izbe 2,10 m a sprata 2,63 m. Unutrašnje mjere izbe su 4,58 x 6,50 m. Trijem se nalazi sa bočne strane, ispred glavnog ulaza u kuću, širine 1,57 a dužine 5,70 m.

Brvnara u Radmancima ima dužinu 8,50 m, od čega je kameni dio 2,60 a drveni

5,90, dok je širina 5,65 m. Visina je ukupno 4,50 m. Uz ovu brvnaru postoji aneks koji je dograđen naknadno, dimenzija 2,00 x 4,75 m. Aneks je u prizemnom dijelu od kamena, a u gornjem je čatma.

Novija brvnara u Rmušima, kod koje su i sprat i izba istog gabarita, ima dimenzije 8,3 x 8,4 m. Čatmare

Brvnara u Lubnicama

Obnovljena brvnara u Lubnicama

Tip kuće čatmare (donji boj od kamena a gornji od čatme); izvor: Lutovac, M. (1957) *Ivangradaska (Beranska) kotlina*, sl. 39, str. 111

6.6. Čatmare

Čatmara je tip **bondručare**⁵⁵, kuće sa **skeletom od drvenih gredica** koji nosi različite vrste ispune za zidove. Ova vrsta kuće je nastala u krajevima u kojima nije bilo kvalitetnog masivnog drveta, kao jedan od najjeftinijih i najbržih načina građenja.

Zidovi kod bondručara se ispunjavaju na razne načine, tako da razlikujemo: kuću **pletaru**, čatmaru i kuću **“na dolmu”**. Kod **pletare** se zidovi obrazuju od pletenog pruća koje se sa oba lica oblijepi blatom. Kod kuće **“na dolmu”** (dolma – turski naboj, nasip) ispunja zidova je od čerpiča tj. nepečene cigle. Zid čatmare formiraju vodoravne drvene letvice koje se prikivaju na stubove i između kojih je ispunja od ilovače.

Naziv čatmara potiče od turske riječi čatma koja može označavati pleter ili naboj⁵⁶ ali i generalno konstrukciju, izgrađeno, okvir⁵⁷. Naziv čatma upotrebljava Jovan Cvijić početkom XX vijeka, navodeći kakva je to vrsta konstrukcije: „Pleter je dvojak: ili od pruća ili od **tankih cepčica**, i samo se u posljednjem slučaju zove čatma.“⁵⁸

55 Aleksandar Deroko koristi za ovu vrstu kuća naziv bondručara, i navodi da “bondruk” dolazi od grčkog “vandruki” što znači lakša građa, tj. konstrukcija od lakše građe. Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, str. 29

56 Vujaklija, M. *Leksikon stranih reči i izraza*

57 <https://tureng.com/en/turkish-english/%C3%A7atma>

58 Cvijić, J. (1918) *nav. djelo*, str. 259

6.6.1. Čatmare u istorijskim izvorima

Što se oblasti koja se obrađuje kroz Studiju tiče, čatmare su prevashodno građene u naseljima, tj. gradovima, tako da ih nalazimo u Plavu, Gusinju, Andrijevići i Beranama. Zatim se ovaj tip počeo graditi i na selima. Inače se bondručna struktura očigledno počela koristiti pod uticajem turske tradicije, koju su turske paše donijele sa sobom iz Anadolije, a onda drugi usvojili. Takođe, razlog zbog kojeg se umjesto brvnare počinje graditi čatmara može biti i nedostatak drveta i potreba pronalaznja jeftinijeg načina gradnje.

Arhitekta Jovan Krunic opisujući kuće u Andrijevići navodi:

„Kuće, koje su podignute na strmini, u donjem delu zidane se u kamenu dok je struktura zidova spratova **uobičajeni drveni skelet tankih zidova zvani bondruk, opšte usvojen balkanski standard.**“⁵⁹

Čatmare u selima počele su se očigledno graditi tek od početka XX vijeka, i to po uzoru na kuće u gradovima. Za oblast Beranske kotline, Milisav Lutovac navodi:

„Posle 1912. godine počinje se kuća menjati pod uticajem slobode, većih proizvodnih snaga i društvenog napretka. Mesto brvnare ljudi podižu tvrdu i bolju **kuću od kamena i čatme pokrivenu šindrom.**“⁶⁰

Za područje Bihora, Milisav Lutovac navodi:

59 Krunic, J. (1998) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 90

60 Lutovac, M. (1957) *Ivangradaska (Beranska) kotlina*, str.111

Kuća u Boru kod Berana iz 1958. godine, izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 954

Čatmara sa krovom od šindre, Lugovi, Andrijevića

„...u župnom delu ove oblasti preovlađivala je polučatmara-polubrvnara. Bilo je i kuća od ploti i brvana pokrivenih slamom. Međutim, u krajevima bliže planini kuća je od najnovijeg vremena građena od brvana, a pokrivena slamom ili šindrom. Takvom kućom su se odlikovali delovi Bihora u podgorinama Bjelasice i Turjaka (Gornji Bihor). Ovdje treba dodati kako je bilo **kuća od čatme olepljene krečom** i u nekim delovima šumske oblasti. To se zapaža osobito kod imućnijih muslimana koji su podizali kuće po ugledu na grad.

... Drugi tip kuće su bile čatmare na spratu, koje su imućnije age podizale po ugledu na gradsku kuću. Na gornjem boju su bile tri-četiri odaje (sobe) i amam (kupaonica). Obično je bila opasana avlijom od ploti, ređe od prošća...“⁶¹

6.6.2. Karakteristike čatmara

Čatmare su u zoni koja se obrađuje kroz Studiju najčešće građene kao kuće na sprat, tako da je prizemlje zidano od kamena a sprat je bio od čatme. Konstruktivnu

61 Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, str. 59, 60

čatmare čini skelet od drvenih greda, kojeg obrazuju: horizontalne grede u donjoj zoni (*temeljnjake* ili *podvale*), vertikalni stupci i horizontalne grede – vjenčanice u gornjoj zoni na koje se oslanja krov. Sve ove drvene grede su povezane tako da formiraju ram. Pored ugaonih stubaca svako zidno polje dobija i niz uspravnih međustubaca, čiji broj zavisi od dužine zida, a najčešće su na rastojanju od 1-1,5 m. Takođe, ugaoni stupci i međustupci se podupiru i kosnicama, da se konstrukcija ne bi deformisala, koji ostaju u debljini zida. Sva drvena konstrukcija za skelet se sastavlja užljebljavanjem.

Na drveni skelet čatmare se sa jedne i druge strane postavljaju horizontalne letvice. Prostor između okvira i letvica se ispunjava ilovačom, a zatim se olijepi blatom u dva sloja i na kraju se okreči.

„Kod kuće “čatmare” sa obe strane uspravnih stubaca prikivaju se vodoravne letvice (cepene pravije grane – “žioke”, “baskije”), pa se prostor između njih ispunji ilovačom (može izmešano i sa sitnim kamenjem). Lica se takođe olepe blatom

Čatmara sa novijim krovom, Lubnice

(izmešanim sa seckanom slamom) i to u dva sloja, donji grublji i gornji gladak pošto se donji uglavnom prisuši, tako da lica posle manje pucaju.“⁶²

Bitno je napomenuti da se ovaj način konstrukcije zida primjenjuje i kod unutrašnjih, pregradnih zidova u drugim vrstama kuća, kao što su kamene kuće.

Čatmare, kao i brvnare, imaju najčešće osnovu približno kvadratnog oblika i pokrivene su četvorovodnim krovom sa sljemenom. Krovni pokrivač je najčešće bio od šindre. Međutim, danas nema više puno sačuvanih čatmara sa ovom izvornom vrstom krovnog pokrivača.

Najjednostavniji oblik čatmara je bio bez trijema, međutim, i trijem je postao prilično zatupljen kod ovakve vrste konstrukcija. Polazeći od vrste konstrukcije čatmare, koja omogućava lakše formiranje većih otvora, bondručara ima više prozora nego brvnara, kao i prozore većih dimenzija.

62 Deroko, A. (1968) Narodno neimarstvo I, str. 30

U nekim slučajevima, kao i kod brvnara postoji primjer da je i na spratu dio zidova od kamena a dio od čatme.

Kod bondručne konstrukcije postoji još jedan sistem građenja koji se zove “*na dizmu*”, a kod kojeg je ispunja zida od uspravnih gredica, u nivou stubaca, na koje se zatim prikivaju horizontalne letvice:

„Tu se za celu ispunu površine zidova postavljaju uspravne gredice, iste debljine kao i sam ostali kostur; zatim se spolja prikivaju letvice da bi se lep za lice bolje držao. Ovi su zidovi masivniji od obične čatme ili kakve druge ispune jer su od punog drveta...“⁶³

I na takvu vrstu konstrukcija nailazimo u zoni koja se obrađuje kroz Studiju.

Detalj konstrukcije pregradnog zida, Dapsice

Detalj konstrukcije na fasadnom zidu, Lugovi

63 Deroko, A. (1968) Narodno neimarstvo I, str. 31

Čatmara se trijemom,
Lubnice

Bočni zid od kamena a
prednji od čatme, zona od
Velike prema Čakoru

Kuća sa konstrukcijom
sprata „na dizmu“ i detalj
konstrukcije, zona između
Berana i Crnog vrha

6.6.3. Polubrvnare-polučatmare

Uz čatmare, često je javlja i kombinovani tip kuće **polučatmara-polubrvnara** kod koje je dio sprata građen kao brvnara a dio kao čatmara. I kod ovog tipa, kako kod čatmare i brvnare, prizemlje je zidano od kamena. Ta vrsta kuća se očigledno najviše gradila u gradovima, i nailazimo

na sačuvane primjere u Plavu i Gusinju. Takođe, imamo podataka da su se gradile u oblasti Bihora.⁶⁴

Polučatmara-polubrvnara
u Gusinju, 2009. god.

Polučatmara-polubrvnara
u Plavu, 2009. god.

64 Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, str. 59, 60

6.7. Kamene kuće

Na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje koje se obrađuje kroz ovu Studiju, sem tipičnih kuća koje su bile građene prije svega od drveta – brvnara, i koje su bile najzastupljenije, javljaju se i kuće od kamena.

Jovan Cvijić još 1902. godine navodi, da u odnosu na dominantne tipove kamene kuće južnih i drvene kuće sjevernih, šumskih oblasti Balkana, prostor crnogorskih Brda predstavlja oblast u kojoj se miješaju i jedan i drugi tip. On izdvaja brvnaru kao dominantni tip kuće u šumskim dinarskim oblastima, dok se kamene kuće vezuju za zonu jadranskog primorja i golog karsta. Međutim, on za područje Vasojevića navodi, što bi se moglo reći i za Plavsko-gusinjsku oblast, da je prostor kombinacija i mješavina drvene i kamene kuće.⁶⁵

Pod kamenim kućama se podrazumijevaju kuće čiji su zidovi zidani od kamena vezanog malterom, a koje mogu biti prizemne, ali su zastupljenije svakako kuće na sprat, sa dvije etaže. Kao poseban tip kamenih kuća javljaju se i kule, koje imaju specifičnu formu sa po tri etaže i koje su, uz stambenu, imale i odbrambenu funkciju. Kule će biti obrađene u posebnom poglavlju.

Vezano za način konstrukcija kuća od kamena, za kuće u Plavsko-gusinjskoj oblasti, Andrija Jovičević početkom XX vijeka navodi:

„Kuće se zidaju od tvrdog kamenja i „vara“ (klaka i pijeska). Zidove iznutra najprije olijepe blatom, pa malterom. Blatom se

65 Cvijić, J. (1918) nav. djelo, str. 273, 276

lijepo zidovi zato, da vlaga s polja se prodire unutra. Unutrašnje pregrade su olijepljene samo „varom“.⁶⁶

6.7.1. Kamene kuće u istorijskim izvorima

Na samom početku XX vijeka, 1903. godine, Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić, obrađujući područje Vasojevića, daju opise tipične vasojevičke kuće – brvnare nad izbom, ali navode da se u ovoj zoni može naći i **po koja kamena kuća**, nastala pod uticajem zapadnog dijela Crne Gore:

„Najzad može se naći po koja kuća načinjena po ugledu na kuće iz zapadnog dela Crne Gore – sva od kamena. U opšte, što kamen nije u većoj upotrebi pri izgradnji kuća, uzrok je to, što ga nema dovoljno, dokle gore jelove ima izobilno, i što se zbog strmog zemljišta lako dovlači. Čak i gde ima kamena, upotrebljava se jelovina, zbog toga što nema za kamen veštih majstora, i što izbu može svako nekako skrpiti od kamena i posle samo useći i naređati podnice. Taj isti uzrok – težnja da se što lakše dođe do kuće – učinio je da se za kuću traži strmenitije zemljište, jer se ovako ušteđuju tri liti od izbe i pod u „kući“.⁶⁷

Viktor Dvorski, opisujući kuće u selima, 1909. godine navodi:

„Svuda u Vasojevićima – na Limu i Tari – susrijećemo tipične drvene građevine, kojima lijepu dekoraciju predstavljaju visoki slamnati krovovi, doduše, bliže Andrijevići i u okolini Kolašina su **takođe kamene kuće, ali visoke i sa krovom od**

66 Jovičević, A. (2009) Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, str. 56

67 Lalević, B. i Protić, I. (1903) Vasojevići u crnogorskoj granici

Tipovi kuća u Ržanici: stara brvnara pokrivena slamom i pored nje novija kuća od kamena pod šindrom, izvor: Lutovac, M. (1957) *Ivangradaska (Beranska) kotlina*, sl. 38, str. 110

šindre i one odražavaju jasan karakter drvenih seoskih građevina.⁶⁸

Očigledno je do početka XX vijeka na prostoru Vasojevića dominantni tip kuće bila brvnara, ali onda počinju više da se grade kamene kuće. To potvrđuju i navodi Jovana Cvijića sa početka XX vijeka:

„(kamena kuća) ..ovo je kuća Crne Gore, od Boke do Veterenika, odakle počinje šumska dinarska zona plemena Vasojevića. **Ugledanjem na susede, kamene kuće su prodrle u Drobunjake, i ovde onde u Vasojeviće u čijim predelima ima dosta šume.** Oblast ova dva plemena predstavlja **mešavinu kamene i drvene kuće.**⁶⁹

Za oblast Beranske kotline, Milisav Lutovac navodi:

„**Posle 1912.** godine počinje se kuća menjati pod uticajem slobode, većih proizvodnih snaga i društvenog napretka. Mesto brvnare ljudi podižu tvrdu i bolju **kuću od kamena i čatme pokrivenu šindrom.**⁷⁰

Među seoskim kućama Plavsko-gusinjske oblasti 20-tih godina XX vijeka Andrija Jovičević navodi: **kule koje su na dva sprata, oba od kamena**, i kuće koje su isto na dva sprata, samo je donji od kamena, a gornji od brvana.

„Po selima ima svih vrsta kuća, ali su najobičnije „kuće“, kule, pa zemljače. U potonje vrijeme je zemljača sve manje, jer ljudi prave bolje kuće; a **od kada su**

68 Dvorski, V. (2000), *Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare*, str. 152

69 Cvijić, J. (1918) nav. djelo, str. 273

70 Lutovac, M. (1957) *Ivangradaska (Beranska) kotlina*, str. 111

počeli praviti kreč, mahom grade kule od tvrdog materijala.⁷¹

Očigledno je da je izgradnja kamenih kuća bila vezana za proizvodnju kreča, i intenzivirana od početka XX vijeka, naročito poslije Drugog svjetskog rata, **50-tih godina XX vijeka.**

Milisav Lutovac, 60-tih godina XX vijeka, za područje Bihora navodi:

„Kuća se brzo menjala. Na to su uticali istorijski događaji i druge promene. U toku ratova 1912. i 1941. godine, bihorske kuće su spaljene. Ostala je ovde-onde po koja stara zgrada.. Sve drugo je novo i na brzu ruku podizano na zgarištima, negde po starim a negde po novim uzorima. Neke novine su unosili i novi doseljenici. Ali u najnovije vreme nastaju i najveće promene na kući. Ljudi koji rade u fabrikama, preduzećima, ili se školuju, **sve više podižu savremenu kuću, mahom od tvrde građe (kamena, cigle i crepa).**⁷²

6.7.2. Prizemne kamene kuće

Prizemne kuće zidane od kamena očigledno nijesu bile čest tip na području koje se obrađuje kroz Studiju, ali se ipak srijeću. One su očigledno zidane sredinom XX vijeka, ili moguće i ranije. Zidane su od kamena u malteru, imaju izduženu pravougaonu osnovu, sa vratima postavljenim najčešće na sredini podužnog zida, i prozorima na glavnoj fasadi. Imale su, kao i većina ostalih kuća, strmi četvorovodan krov i bile su pokrivena ili slamom ili šindrom. Na fotografiji koja se nalazi u Zbirci fotografija Polimskog

71 Jovičević, A. (2009) Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, str 54

72 Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, str. 61, 62

Kuća u Marka Radičevića u Lušcu kod Berana; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1106

muzeja, vidi se da je kuća u Lušcu kod Berana, za koju se navodi da je u njoj 1940. godine bila održana partijska konferencija, bila pokrivena slamom. Međutim, na drugoj fotografiji, na kojoj je prikazana kuća iz Polica, vidi se da je ona pokrivena šindrom.

Danas nailazimo na mali broj primjera kamenih prizemnih kuća. Moguće da su se neke od njih koristile i kao pomoćni objekti.

Kuća Đurovića na Polici; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 998

Kuća u zoni Plavsko-gusinjske kotline

Kuća M. Mališića u Pešcima kod Berana 1946. godine; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 1212

6.7.3. Kamene kuće približno kvadratne osnove sa četvorovodnim krovom

Najzastupljeniji i najkarakterističniji tip kamenih kuća koje nalazimo na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje su kuće zidane od kamena približno kvadratne osnove, sa dvije etaže, prizemljem i spratom, i četvorovodnim krovom sa sljemenom. To su kuće čija je gradnja očigledno intenzivirana polovinom XX vijeka, najviše poslije Drugog svjetskog rata, a koje su danas najdominantniji tip tradicionalnih kuća.

Glavni stambeni dio kuće je na spratu, na

kojem se nalaze kuhinja i sobe. Prizemlje najčešće nije stambeno, već se koristilo kao staja za stoku ili kao ostava. Kuća ima dvoje vrata, jedna na prizemlju a druga na spratu, koja su uvijek postavljena sa duže strane kuće.

Kamene kuće se zidaju kako na ravnom terenu tako i na terenu u nagibu. Kada se zidaju na terenu u nagibu, postavljene su dužom stranom paralelno izohipsama terena, i prizemlje je djelimično ukopano, tako da se na sprat ulazi sa zadnje, a u prizemlje sa prednje strane. Kada se grade na ravnom terenu, kuće imaju obavezno dodato spoljašnje drveno stepenište koje vodi do vrata na spratu. Ovo stepenište

Kuće sa drvenim stepeništem i trijemom, Gusinjska kotlina i Konjuhe

Kuće na padini sa ulazom na sprat sa zadnje strane, Japan

koje često ima i mali trijem i pokriveno je jednovodnim krovom, predstavlja karakterističan element kamenih kuća.

Kamene kuće su, kao i sve ostale tradicionalne kuće, imale drvene međuspratne tavanice i drvenu krovnu konstrukciju. Krovni pokrivač je izvorno najčešće bio šindra, ali je bilo i kuća koje su pokrивane crijepom. One koje su izvorno

Drvene gredice su najčešće široke od 8 do 12 cm. Horizontalni pragovi, donji i gornji, su zbog načina konstrukcije prepušteni u odnosu na vertikalne pragove. U nekim slučajevima na prozore se postavljaju drveni kapci. Često su drveni pragovi prozorskih okvira farbani plavom bojom. Kuće su zidane od lokalnog kamena koji je bio dostupan. Zidale su se krečnim malterom tj. „varom“ od „klaka“ tj. kreča i

Kuća pokrivena šindrom, Kuti i kuća pokrivena crijepom, Višnjevo

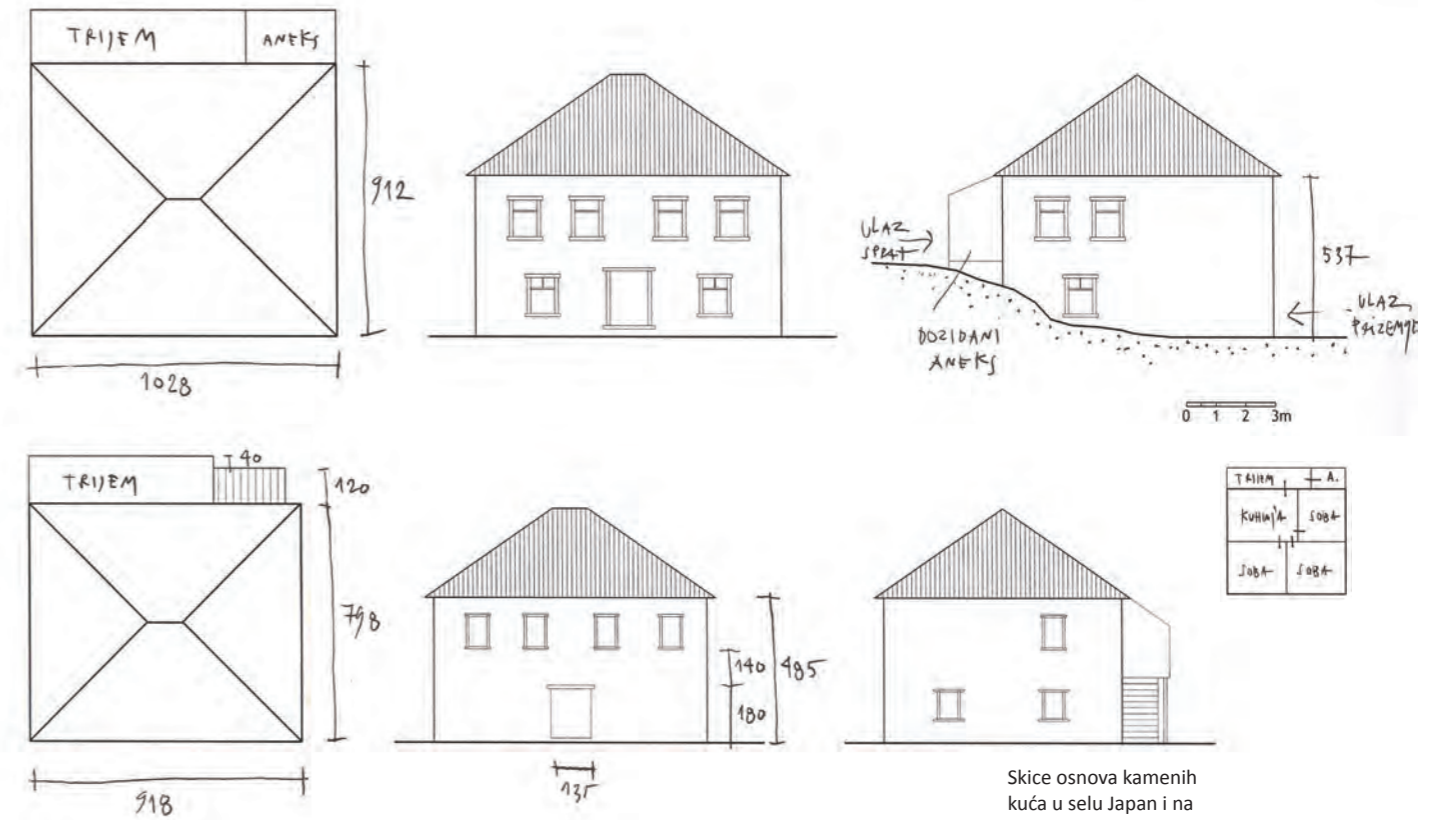
bile pokriveno šindrom, imale su strmiji krov, dok je krov kod kuća pokrivenih crijepom plići.

Osnove kamenih kuća su skoro uvijek približne kvadratu, a dimenzije se najčešće kreću oko 8,0 x 9,0-9,5 m ili 9,0 x 10,0 m. Drveni trijem, koji se dodaje sa stepeništem za potrebe ulaza na sprat, može biti različitih širina, najčešće je uži oko 1,2 m, ali može ići i do 2,0 m (kao na primjeru kuće u Konjusima).

Pragovi prozora i vrata na kamenim kućama su rađeni od drvenih gredica. Unutrašnja dimenzija otvora prozora se kreće od 60 x 90 cm do 80 x 120 cm.

pijeska. U nekim slučajevima se koristio i malter od zemlje, ilovače.

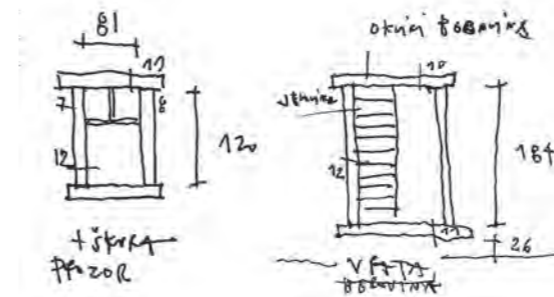
Ugaoni blokovi na kućama su uvijek bolje obrađeni, finije klesani, dok su blokovi koji su se koristili za zidno platno nepravilnijeg oblika, različitih veličina i samo priklesani. Na ugaonim blokovima su majstori koji su zidali kuće često uklesavali svoje ili neke druge simbole.

Skice osnova kamenih kuća u selu Japan i na Kaludarskoj rijeci

Prozori sa drvenim pragovima: Gornja Ržanica, Gusinje, Japan

Simboli na ugaonim blokovima, Dapsiće

Dolja, foto Branimir Gušić;
izvor: Gušić, B. (1964)
Brada u Prokletijama,
str. 57

6.7.4. Kamene kuće sa zatupljenim zabatom

Kod kamenih kuća koje su približno kvadratne ili pravougaone osnove, javlja se tip kod kojeg je tavanski prostor iskorišćen. U tom slučaju uži, zabatni zidovi kuće su višičiji od podužnih, iako su zatupljeni, a

prozorski otvori su im u ravni tavana. Krov je riješen kao dvovodan ali sa zakošenim tj. zatupljenim dijelom ka zabatu. Ovakva rješenja krova nalazimo i u drugim planinskim zonama, kao u Sloveniji⁷³ ili u albanskom dijelu Prokletija⁷⁴.

Kuća sa zabatnim zidom od kamena i očuvanim dijelom krova pokrivenim šindrom, Dolja

73 Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, str. 48, 49

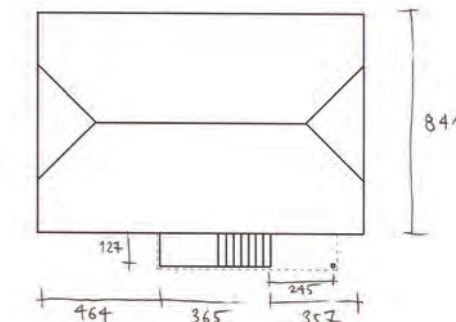
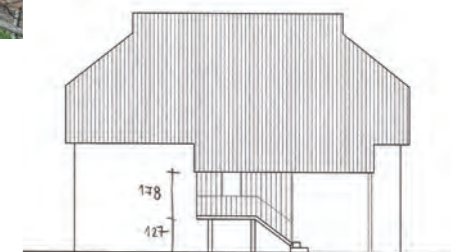
74 Takvih kuća ima u dolini Theth u Albaniji

Kod ovog tipa kuća, dio zabatnog zida koji formira tavanski prostor može biti zidan isto od kamena, ili od bondruka tj. pletera ili čatme pa onda malterisan. Na području koje se obrađuje kroz Studiju nailazimo na oba primjera. U nekim slučajevima, kao npr. kod kuće u Dolji, vidljivo je da je taj tavanski prostor naknadno dozidan, pa tako i krov transformisan od vjerovatno četvorovodnog u ovaj dvovodni sa zatupljenim zabatom.

I kod ovog tipa kuća krovovi su bili prvobitno pokriveni šindrom. I danas nailazimo na rijetke koji su očuvani, dok su u novije vrijeme pokriveni crijepom.

Zabatni zid na tavanu od pletera tj. čatme, Velika

Zabatni zid na tavanu od kamena, Kuti

Skica kuće sa zatupljenim zabatom, Dolja

Kuća/ kula u Martinovićima; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 103

6.7.5. Kamene kuće pravougaone osnove sa dvovodnim ili četvorovodnim krovom

Od kamenih kuća na području koje se obrađuje kroz Studiju, one sa osnovom koja je približna kvadratu su svakako najčešće zastupljene. Međutim, u pojedinim zonama prevashodno Plavsko-gusinske kotline, javljaju se i kamene kuće sa izduženom pravougaonom osnovom. Ove kuće su sa dvije etaže, prizemljem i spratom, a krov može biti riješen kao četvorovodni ili dvovodni.

Andrija Jovičević, 20-tih godina XX vijeka opisuje ovakve kuće sa plićim krovom u Vusanju i Martinovićima:

„Dokle je krov kod ostalih kuća visok, vrlo strm i pokriven prikivenom šindrom, krov je u vusanjskih kuća položiti i nizak, i pokriven daskama, obično tesanim podnicama. Ovakvih kuća ima i u Martinovićima. Na ovim krovovima naslaže se veliko kamenje, da vjetar ne odnese daske. Veliki snijeg ne može skliziti niz ovakav krov, nego ga ljudi lopatama zgrću. Vusanjske kuće mjesto prozora

imaju malene mazgale, koje su služile i kao puškarnice. .. otuda im kuće liče na malena utvrđenja.“⁷⁵

Kod kuća izdužene pravougaone osnove, kao i kod onih koje imaju osnovu bližu kvadratu, prizemlje se ne koristi za stanovanje, već kao ostava ili štala, dok je stambeni dio sa kuhinjom i sobama na spratu. Da bi se obezbijedio ulaz na sprat, sa podužne strane kuće se dodaje kao aneks drveno stepenište i trijem. I ulaz u prizemlje se postavlja najčešće sa te iste strane, ispod trijema. I jedna i druga vrata nijesu uvijek centralno postavljena.

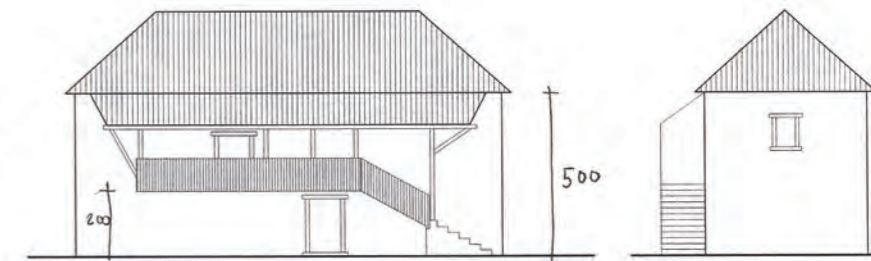
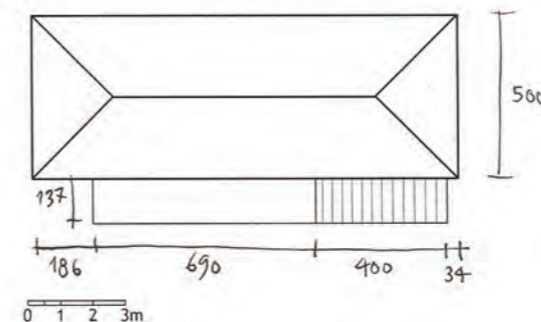
Krov je na ovim kućama, kao i na ostalim bio izvorno pokriven šindrom, dok se u novije vrijeme pokriva crijepom ili drugim savremenim materijalima.

Prozori i vrata kod ovog tipa kuća, posebno onih starijih, bili su očigledno građeni kao na kulama, manjih dimenzija i sa kamenim pragovima. Međutim, kod kuća koje su novije, prave se veći prozori sa drvenim pragovima, kao kod kamenih kuća kvadratne osnove. I oni često mogu biti ofarbani u plavo.

Kuća pravougaone osnove sa dvovodnim krovom, Martinovići

75 Jovičević, A. (2009) Plavsko-gusinska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, str. 58

Kuća izdužene pravougaone osnove sa četvorovodnim krovom, Vusanje

Detalj prozora i vrata na kući u Vusanju

Kuća sa starijim manjim prozorima i većim naknadno probijenim, Martinovići

Kuća izdužene pravougaone osnove sa četvorovodnim krovom, Martinovići

Kula u dolini Lima; izvor:
Bašmakov, A. (1996)
*Preko Crne Gore u zemlju
Gega*, str. 56

6.8. Kule

Poseban tip tradicionalne arhitekture, koje Aleksandar Deroko u knjizi *Narodno neimarstvo* izdvaja kao „**izuzetne oblike** zgrada“, a koji se javlja na području koje se obrađuje kroz Studiju, su **kule**⁷⁶. Smatra se da su kule poslije vjerskih građevina **najreprezentativniji objekti tradicionalnog narodnog graditeljstva na selu**⁷⁷. Kule su zgrade koje su istovremeno imale stambenu, odbrambenu i ekonomsku ulogu, ali njihova najznačajnija karakteristika je bila odbrambena moć. Kule su visoke, kompaktne građevine od kamena, sa malim prozorima i puškarnicama, i nešto otvorenijim posljednjim spratom.

U prošlosti se na prostoru Crne Gore kulom smatrala svaka veća, bolje zidana kamena kuća⁷⁸. Jovan Cvijić početkom XX vijeka navodi da se u Vasojevićima sve dospratne kuće zovu kulama, čak i kada sprat nije zidan od kamena: „U Polimlju, u Vasojevićima, dvospratne kuće zovu kulama, i njihov donji sprat je od kamena zidan, a gornji od pleteri, ali su daskom pokriveni.“⁷⁹ Međutim, u ovoj Studiji kule će se tretirati u svom osnovnom značenju, kao stambene zgrade sa dominantnom odbrambenom funkcijom.

Kule su se kao oblik utvrđenog stana gradile od srednjeg vijeka. Na području koje se obrađuje kroz Studiju, do danas sačuvane kule, građene su vjerovatno od

76 Riječ kula je arapska riječ, koja je došla do nas preko turskog jezika, Deroko, A. (1968) *Narodno neimarstvo I*, str. 99

77 Vujović, T. (2004) *Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol*, str. 559

78 Vujović, T. (2004) *Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol*, str. 560

79 Cvijić, J. (1918) nav. djelo, str. 270

kraja XVII do početka XX vijeka. Prvo je samo najbogatiji sloj stanovništva, zbog lične i imovne nesigurnosti, gradio kule, a zatim je i opšta nesigurnost, na koju je u velikoj mjeri uticala i “krvna osveta”, navela i mnoge seljake na takav način građenja. Osim odbrambene uloge, gradnjom kula se izražavalo i bogatstvo i moć porodica.

Po vremenu gradnje, kao i po opštim karakteristikama, kule se mogu podijeliti u dvije grupe: starije sa prevashodno odbrambenom funkcijom, građene u XVII i XVIII vijeku, najvjerovatnije slične srednjovjekovnim kulama, i mlađe, građene tokom XIX i početkom XX vijeka. Kao posebna grupa izdvajaju se kule izdužene pravougaone osnove, koje su građene u Martinovićima, i koje se razlikuju od tipičnih kula kvadratne osnove.

Veliki broj kula sa prostora koje se obrađuje kroz Studiju se nalazi u gradovima: Plavu, Gusinju i Beranama, međutim kula ima i u selima ove oblasti.

6.8.1. Kule u istorijskim izvorima

Kule, kao veoma specifične građevine, bile su zapažene i opisivane još veoma rano. Još je Jovan Cvijić početkom XX vijeka izdvojio kule kao poseban tip kuća:

„Kula ima po cijelom Balkanskom poluostrvu, uključujući i Crnu Goru, posebno u onim krajevima koji su bili blizu granice. Razlikuju se dvije vrste: **kule koje su više kao stražare i tvrđavice i kule-stanovi**, koji su u isto vrijeme i zaštita. Imaju osnovu u bliku kvadrata ili pravougaonika, i najčešće imaju dvije etaže, rijetko više. Zidane su od tesanog kamena, a zidovi su do 1 m debeli.“⁸⁰

80 Cvijić, J. (1918) nav. djelo, str. 296, 298

Kula Redžepagića u
Plavu, foto: Aleksandar
Deroko, 1930. godina,
izvor: Deroko, A. (1968)
Narodno neimarstvo I,
sl. 244

Kule u Polimlju i Plavu;
izvor: Deroko, A. (1968)
Narodno neimarstvo I, cr.
53 i cr. 54

Rus Aleksandar Bašmakov je 1908. godine zabilježio na fotografiji „arnautsku kulu“ iz doline Grnčara.⁸¹

Seoske kuće u Plavsko-gusinskoj oblasti, Andrija Jovičević 20-tih godina XX vijeka dijeli na kule, kuće i zemljače.

„Kula je na dva sprata, oba od kamena. ... Po selima ima svih vrsta kuća, ali su najobičnije „kuće“, kule, pa zemljače. U potonje vrijeme je zemljača sve manje, jer ljudi prave bolje kuće; a od kada su počeli praviti kreč, mahom grade kule od tvrdog materijala.“⁸²

Za oblast Bihora, Milisav Lutovac, kao jedan od tipova kuća navodi i kule:

„Prvo su se izdvajale **begovske kule**, čija su dva-tri sprata bila od kamena i najgornji (čardak) od debelih brvana. Na donjem spratu begovi su držali pratnju, a često je tu bilo odeljenje namenjeno zatvoru.“⁸³

Kule su kao takve privukle posebnu pažnju **arhitekata**, tako da se istražuju i detaljnije obrađuju, posebno sredinom XX vijeka.

81 Iako je u knjizi navedeno da je kula u dolini Lima, u pitanju je vjerovatno Grnčar

82 Jovičević, A. (2009) Plavsko-gusinska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, str. 54.

83 Lutovac, M. (1967) Bihar i Korita, str. 59, 60

Arhitekta Aleksandar Deroko u knjizi *Narodno neimarstvo I – Stara seoska kuća* objavljenoj 1968. godine, jedno cijelo poglavlje posvećuje kulama. Među njima posebno značajno mjesto zauzima kula Redžepagića u Plavu, koju je detaljnije analizirao, dao njene crteže kao i fotografije iz 1930. godine. Uz to, u knjizi se nalaze i njegovi dragocjeni crteži drugih kula u Plavu i iz Polimlja.

Arhitekta Jovan Krnić je, u okviru istraživanja jugoistočnih djelova Crne Gore 1951. godine, obradio posebno kule u Plavu i njegovoj okolini kao tip stana. U ovom radu se nalaze dragocjene fotografije iz tog perioda, kao i arhitektonski snimci par kula. Pored tipičnih kula kvadratne osnove iz Plavske oblasti, on posebno obrađuje i specifičan tip kula pravougaone osnove iz Martinovića.

U zbirci fotografija Polimskog muzeja u Beranama nalazi se fotografija kule Hadrovića iz Berana.

Kule su kao posebna tema obrađene u okviru „Procjene kulturne baštine područja Prokletija“, sprovedene tokom 2010. i 2011. godine od strane EXPEDITIO i Albanian Heritage Foundation, u okviru projekta IUCN, WWF, SNV: Environment for the people in the Dinaric Arc. Za područje

Crne Gore analizu kula je sprovedla arhitektica konzervatorica Katarina Lisavac. Kompletan tekst o kulama nalazi se u Završnom izvještaju na engleskom jeziku „Assessment of cultural heritage in the Prokletije / Bjeshkët e Namuna area“, EXPEDITIO, Kotor, maj 2011, dok je dio rezultata predstavljen u publikaciji „Prokletije = Bjeshkët e Nëmuna: biodiversity and cultural heritage“ objavljenoj 2012. godine⁸⁴. Osnovne informacije o kulama kao i njihova podjela preuzeti su iz navedenog materijala.

6.8.2. Starije kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom

Kule građene tokom XVII i XVIII vijeka razlikuju se od onih kasnije građenih po svojoj vitkijoj proporciji, većoj visini i prepuštenom posljednjem spratu. To su bile zgrade sa prevashodno odbrambenom funkcijom. Za razliku od velikog broja kula sagrađenih u XIX vijeku, iz starijeg perioda sačuvano je samo par kula, među kojima je svakako najznačajnija kula Redžepagića u Plavu.

84 Myteveli J., Rupa M., Kapetanović A. (2012) Prokletije = Bjeshkët e Nëmuna : biodiversity and cultural heritage

Kula Redžepagića je jedna od najstarijih kula u ovoj oblasti, i kao reprezentativan primjer ove vrste arhitekture zaštićena je kao kulturno dobro od 1952. godine. To je jedini objekat tradicionalne arhitekture na ovom području koji je zaštićen.

Kula Redžepagića je sagrađena na kvadratnoj osnovi i ima prizemlje, sprat i čardak. Prizemlje i sprat su od kamena,

Kula u Gusinju; izvor:
Krnić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 102

Kula Hadrovića, Berane;
izvor: zbirka fotografija
Polimskog muzeja, br.
2354

Kula Redžepagića u Plavu;
izvor: Deroko, A. (1968)
Narodno neimarstvo I,
cr. 52

Kula Redžepagića u Plavu, 2009. god.

a čardak od brvana. Prizemlje je služilo kao staja, a na spratovima se stanovalo. Sa velikom visinom u odnosu na površinu koju zauzima i smjelim ispustima čardaka, kula odaje utisak vitkosti. Ulaz u kulu je u prizemlju, a na gornje spratove vodi unutrašnje stepenište. Zbog odbrambenih razloga, u donjem dijelu kule, zidanom od kamena, ima samo nekoliko malih prozorskih otvora. Na prvom spratu se nalaze erkeri, izvedeni od drveta i

pokriveni šindrom, koji su služili kao pomoćne prostorije (amamčik, mutvak, klozet). Čardak sa prepustom bio je najudobniji i najbolje osvijetljen prostor kule. U okviru čardaka nalazila se i soba za goste – musafir oda. Kula je imala strm četvorovodni krov pokriven šindrom. Konzervatorski radovi izvedeni su 80-tih godina XX vijeka, kada je izvorna prirodna šindra zamijenjena poliesterskom.

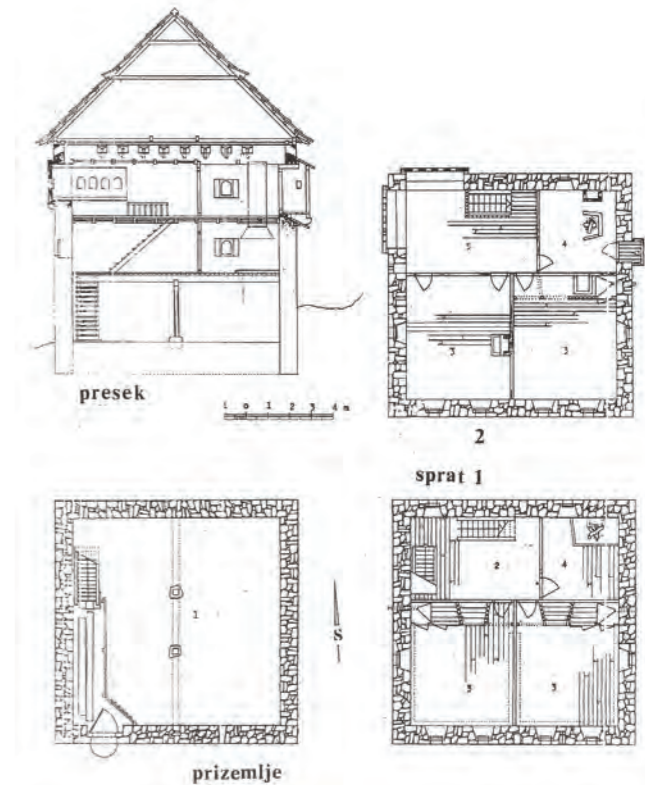
Kula u Bogajčićima iznad Plava, foto Branimir Gušić; izvor: Gušić, B. (1964) *Brada u Prokletijama*, str. 55

6.8.3. Mlađe kule sa prevashodno odbrambenom funkcijom

Tokom XIX vijeka, grade se kule koje imaju prevashodno stambenu namjenu. Ove mlađe kule su obično kvadratne osnove, sa prizemljem, dva sprata i tavanom. One predstavljaju pravilne kubuse, koji više nemaju prepušten čardak na posljednjem spratu. Ove kule su u potpunosti građene od kamena.

Osnove su približno kvadratne sa stranama dužine 10 – 11 m. Visina koja obuhvata tri sprata i nadzidak tavana je oko 10 m, pa je tako prostorni oblik kule pravilna kocka dimenzija 10 x 10 x 10 m. Cijelo prizemlje je prostor za stoku, sa ulazom i unutrašnjim stepeništem koje vodi na gornje spratove. Na prvom i drugom spratu nalazio se po jedan dvosoban stan. Ima primjera, naročito u selima oko Plavskog jezera, da postoje dva ulaza, jedan u prizemlju, a drugi na prvom spratu do koga vodi spoljašnje drveno stepenište. Na drugom spratu kule, u prostoru gdje se stepenište završava, formira se čardak koji ima izdignut pod, i predstavlja najprijetniji i najljepše osvijetljen prostor kule. Tavan, kao jedinstven prostor, koristio se u slučaju odbrane. Osobnost kula Plava je nadzidak tavana visine oko 1 m, sa puškarnicama na sva četiri zida.

Kula Jašavića u Malom Selu kod Plava; izvor: Krnić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 100, 101

Kula u Gusinju, 2009. god.

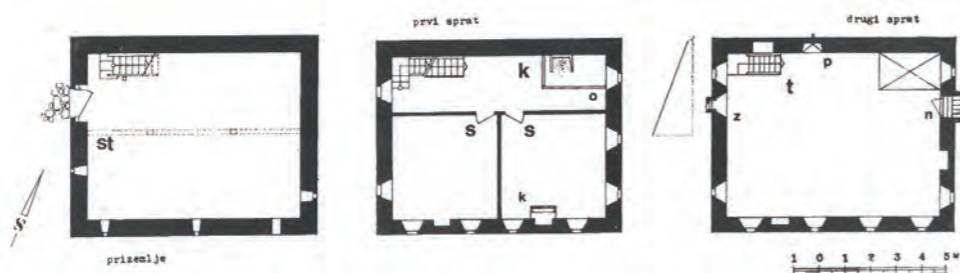
Martinovići; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 103

6.8.4. Kule pravougaone osnove

Kule u nekim selima u okolini Plava razlikuju se od uobičajenih kula po obliku osnove i po rješenju krova. Osnove kula u Martinovićima i Đombalićima su pravougaone, postavljene dužom stranom paralelno izohipsama. Dispozicija soba je ista kao i u kulama u Plavu, ali je zadnji

hodnik uži. U prizemlju je staja, a sprat, koji je sa zadnje strane u stvari prizemlje, ima svoj zasebni ulaz. Kule su bile pokrivene dvovodnim krovovima blagog nagiba, što je najvjerojatnije bio rezultat uticaja arhitekture primorja, možda kraja iz kojeg su se doselili stanovnici ovih mjesta. Ovi krovovi su bili od drvenih dasaka, i nijesu odgovarali uslovima klime

Osnove kule u Martinovićima; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 105

Kula u Martinovićima; izvor: Krunić, J. (1996) *Baština gradova srednjeg Balkana*, str. 105

Kula u Vusanju, 2009. god.

i padavina u Plavu. Zato su mnoge kule kasnije transformisane na taj način što im je nagib krova povećan, ili je u potpunosti izmijenjena krovna konstrukcija i dvovodni krov zamijenjen četvorovodnim.

Karakteristika kula u Vusanju je da su imale dva ulaza na istoj fasadi, jedan u prizemlju a drugi na prvom spratu i da se stambenim prostorijama na prvom spratu prilazilo preko drvenog spoljašnjeg stepeništa. Kao kule u Martinovićima, i ove kule imaju pravougaonu osnovu, ali su bile pokrivene strmim četvorovodnim krovovima.

6.8.5. Kule sa čardakom od čatme

Specifičan tip kule, koji pominje Milisav Lutovac u oblasti Bihora su „begovske kule“, dva sprata od kamena i posljednjim – čardakom od brvana. Međutim, na primjeru kule Kršića u Radmancima kod Petnjice, posljednji sprat je građen od bondruka tj. čatme i malterisan i ima polukružni erker *divanhane*. Po tipu ova kula ima sličnosti sa kulama koje su se gradile u Rožajama⁸⁵.

Kula je pravougaone osnove, dimenzija oko 9,0 x 11,0 m. Dužom stranom prati izohipse terena. Ima tri etaže, a kako se nalazi na terenu u nagibu, jedini ulaz je sa gornje strane na srednju etažu. Etaža ispod ove je isto zidana od kamena i sa zadnje strane ukupana u teren. Na njoj se nalaze otvori malih dimenzija. Taj prostor se

Kula Kršića, Radmanci

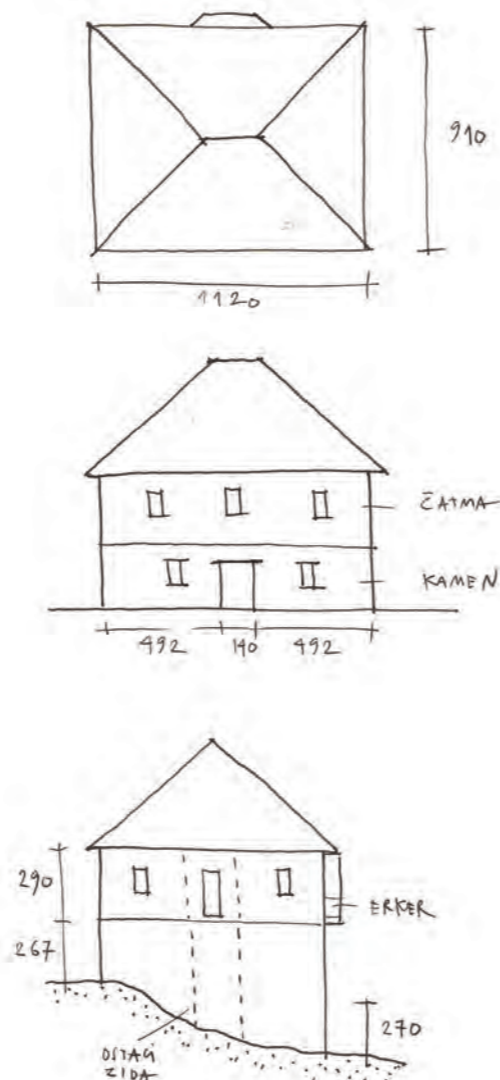
⁸⁵ Myteveli J., Rupa M., Kapetanović A., (2012) *Prokletije = Bjeshkët e Nëmuna : biodiversity and cultural heritage*, str. 45

Kula Kršića, Radmanci

vjerovatno koristio za pomoćne prostorije i ostave. Na prvom i drugom spratu, na kojima su bile stambene prostorije, su prozori većih dimenzija. Na posljednjem spratu, koji je od čatme i malterisan, nalazi se sa strane suprotno od ulaza polukružni erker divanhane koji je centralno postavljen i dekorativno obrađen. Kula ima četvorovodan krov sa novijim krovom pokrivačem.

Skica kule Kršića, Radmanci

Kuća i pomoćni objekat

6.9. Pomoćni objekti/privredne zgrade

Osim kuća za stanovanje u okviru seoskih imanja nalaze se i brojni pomoćni objekti. Za prostor Vasojevića, Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić navode:

„Skoro kod svake kuće može se videti po jedna *košara* i *dubirog* ili *savardak* za stoku i *kokošar* za kokoši; kod imućnijih i po više košara. U novije vreme dolazi i *svinječak*, od kako su se i svinje počele gajiti. Košara ima dvojakih; prostih, kao kuće pozemljuše, samo bez ikakvih pregrada unutra, ili na drugi način, po koje se nanižu podnice između dva reda kolja, i to onda pokriju kao stan. Veličina košare zavisi od stoke, koju domaćin ima. U novije se vreme ostavljaju vrata i na krovovima košara za konje i volove, i kroz ta s vrata unosi seno i ostala pića na tavan, da je lakše stoci polagati.

Sve se ove staje nahode na malim vratima, a ne na veljim zbog toga što se *obor* (prostor ispred ajata i veljih vrata) i pristup kući ne bi mogao čisto držati. Na vrh obora je *koš*, u kojem se drži kolomboč (kukuruz), dok je još u klasovima. Koš je tako lepo ispleten od vrbova i leskova pruća i pokriven šindrom da služi i kao ukras kući. Na veljim vratima nalazi se na podesnom mestu i *uljanik*, ako ima pčela, kao i *lenge* za provetravanje haljina i sušenje rublja. Na kraju obora je i *krlja*, na kojoj se cepaju drva.

Pored putova, sokaka i seoskih komuna obično su žive ograde, a gde njih nema tu je *plot*, a ređe i *kamen*.⁸⁶ U Plavsko-gusinjskoj oblasti Andrija Jovičević opisuje:

„Dvorište seoske kuće ograđeno je plotom

ili vrljikom. U dvorištu su: *košara*, olijepljena blatom, a pokrivena slamom; služi zimi za spraćanje ovaca. *Stan*, čiji su duvarovi i krov od „podnica“ (tesanih dasaka); u njemu se ljeti razlijeva mlijeko u karlice. Šalaši imaju duvarove od plotu; podnica (pod) je od „maljike“, kočevi jelovi, a pruće vrbovo ili ljeskovo; pokriveni su šticom; u njima se drži kukuruz. *Telečar ili kočak* je od podnica. *Tor* je zagrađen plotom ili tarabom. Izba je izdijeljena plotom na pregrade; u njoj su kočak i jasje. U izbi se zimi zatvaraju goveda.⁸⁷

Za prostor Bihora i Korita, Milisav Lutovac navodi:

„Oko svake kuće se vidi gde manji a gde veći broj zgrada, što zavisi od imućstva i zadružnosti domaćinstva. Pored svake glavne kuće u župi se vide: *hambar*, *salaš* (za kukuruz), *pušnica* (sušnica za voće), *kačara*, *dubirog* ili *košara* za stoku, *kokošar* i *trapovi* za voće. Ako je kuća zadružnija oko nje ima i po dve-tri *zgradice za zadrugare*. Kuće i sporedne zgrade imućnijeg domaćinstva su po pravilu opasane *ogradom od plotu*.

U priplaninskim selima koja imaju više stoke, a kuće su zadružne, postoji i veći broj sporednih zgrada (dubirozi, košare, staje, prisloni, sonovi za stoku, hambar za žito, kačare i zgradice za oženjene zadrugare).⁸⁸

Dakle, na imanju se uz kuću nalaze uvijek i staje/ *košare* za stoku. Staje su objekti jednostavne strukture, izdužene pravougaone osnove sa dvovodnim krovom i vratima, a mogu se graditi od drveta ili kamena. One su u stvari po tipu skoro iste kao i kolibe na katunima. Veličina i tip staje zavise od vrste stoke za koju se prave, tako da se mogu razlikovati

87 Jovičević, A. (2009) Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular, str 57.

88 Lutovac, M. (1967) Bihor i Korita, str. 60, 61

Drvena staja, prema Čakoru;

Kamena staja, Kralje

Koš za kukuruz

Svinjačak, Kaludarska rijeka

Koš za kukuruz

telečar, svinječak, kokošar, i dr.

Postoje primjeri staja kod kojih se ostavljaju vrata na krovu kako bi se tavanski dio mogao koristiti za sijeno i ostalu stočnu hranu/ piću. Ovakav tip staja pominju 50-tih godina XX vijeka i Milisav Lutovac i Aleksandar Deroko.⁸⁹

U okviru imanja se često nalazi *koš* ili *salaš* u kojem se drži kukuruz/ *kolomboć*. To je posebna vrsta konstrukcije koja se pravi kao pletara od pruća, a pokrivena je uskim dvovodnim krovčićem, koji je prvobitno bio od šindre a sada se može naći i od crijepa.

Staje sa tavanom za sijeno, Kaludarska rijeka i Rmuši, Šekular

⁸⁹ Aleksandar Deroko navodi u Bosni "klanice", kod kojih je u prizemlju stoka (ovce), a na tavanu stočna pića (sijeno, lisnik), Deroko, A. (1968), Narodno neimarstvo, str. 64

Vasojevički mlin, kod hana na Barama; izvor: Kuba, L. (1996) *U Crnoj Gori: putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama: (1890-1891)*, str. 271

6.10. Mlinovi/vodenice

Od ostalih privrednih objekata koji se nalaze u selima izdvojićemo mlinove/ vodenice za žito, koji su rađeni na rijekama i potocima.

Crtež jednog mlina sa prostora Vasojevića uradio je krajem XIX vijeka češki istraživač Ludvik Kuba.

U zbirci fotografija Polimskog muzeja u Beranama nalazi se fotografija stare vodenice u Plavu iz 1956. godine.

Na teritoriji koja se obrađuje kroz Studiju danas imamo manji broj sačuvanih vodenica (primjer su vodenice u dolini Ropojane ili na Perućici u Konjusima). Ima i primjera, kao na Ali Pašinih izvorima, gdje je mlin inkorporiran u prizemlje kuće u kojoj se stanuje.

Mlinovi/ vodenice su jednostavne građevine. Ovi koji su sačuvani su građeni od kamena, mada su prema izvorima na prostoru Vasojevića krajem XIX vijeka bili od drveta. Relativno su malih dimenzija, izdužene pravougaone osnove kao većina pomoćnih objekata (mlin na Perućici je 4 x 6 m⁹⁰), sa dvovodnim krovom i vratima na zabatnoj strani. Ispod svakog mlina su kanali koji dovode vodu sa rijeke ili potoka, a sa kojima je povezan mehanizam za mljevenje. Vodenice su izvorno bile pokriven drvenim daskama ili šindrom, kao što se vidi na crtežima i fotografijama. Danas se pokrivaju novim materijalima, uključujući lim.

Stara vodenica u Plavu; izvor: zbirka fotografija Polimskog muzeja, br. 922

⁹⁰ Dimenzije osno ve 4,00 x 6,00 m, visine zidova 2,14 m, visina do sljemena 3,60 m.

Mlin u dolini Ropojane, 2006. god.

Mlin u okviru kuće, Ali-Pašini izvori, 2009. god.

7. Karakteristike i tipovi tradicionalne arhitekture u katunima

Na prostoru koji je obuhvaćen Studijom nalaze se i specifični oblici privremenih, sezonskih naselja – katuna.⁹¹ Katuni su privremena naselja koja nastaju kao rezultat stočarskog kretanja ili transhumance, u krajevima u kojima se stanovništvo bavilo stočarstvom, i u kojima je zbog problema sa ispašom oko stalnih sela u pojedinim djelovima godine (zimi ili ljeti) bilo neophodno kretanje, izmještanje u krajeve sa bogatijim pašnjacima.

Stočarsko kretanje ili transhumanca⁹² predstavlja sezonsko kretanje ljudi i stoke između stalnih ljetnih i zimskih pašnjaka⁹³, između stalnih sela i privremenih, sezonskih naselja – katuna.

U zavisnosti od položaja stalnog naselja, klimatskih karakteristika područja, karakteristika okruženja, kao i političkih i istorijskih okolnosti, stočarska kretanja mogu biti zimska ili ljetna, takođe mogu biti spuštanja iz visočijih predjela u niže ili izdig iz nižih predjela u planinske.

Na Balkanskom poluostrvu su u prošlosti bila veoma izražena stočarska spuštanja kada su se stočari planinskih oblasti, uključujući i područje Prokletija, sa stadima spuštali s jeseni na „zimovnik“ u primorje ili župne kotline. Međutim, ovaj vid stočarenja oslabio je i zamro početkom XX vijeka.⁹⁴

Drugi dominantniji vid stočarskih kretanja je tokom ljetnih mjeseci, kada posebno u kraškim predjelima sa mediteranskom klimom zbog brzog sušenja trave bude oskudica ispaše za stoku. Ova ljetna stočarska kretanja su najčešće u vidu izdiga iz stalnih sela ka visočijim područjima – planinama sa pašnjacima.

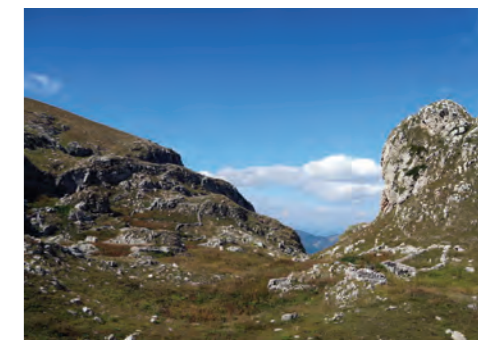
„Kretanjima stočara u planinu glavni je uzrok traženje prostranih letnjih ispaša, jer su tada paše u mediteranskim zemljama sprljene, a plodne ravnice zasijane.“⁹⁵

Najdominantniji vid stočarskih kretanja koji se najduže održao u Crnoj Gori, i koji je prisutan na prostoru koji se obrađuje u okviru Studije, je izdig u planine tokom ljetnih mjeseci. Međutim, u određenim istorijskim periodima i u pojedinim zonama ovog područja postojale su i određene specifičnosti, vezano za vrstu i dinamiku stočarskih kretanja, koje su uticale i na karakter privremenih naselja.

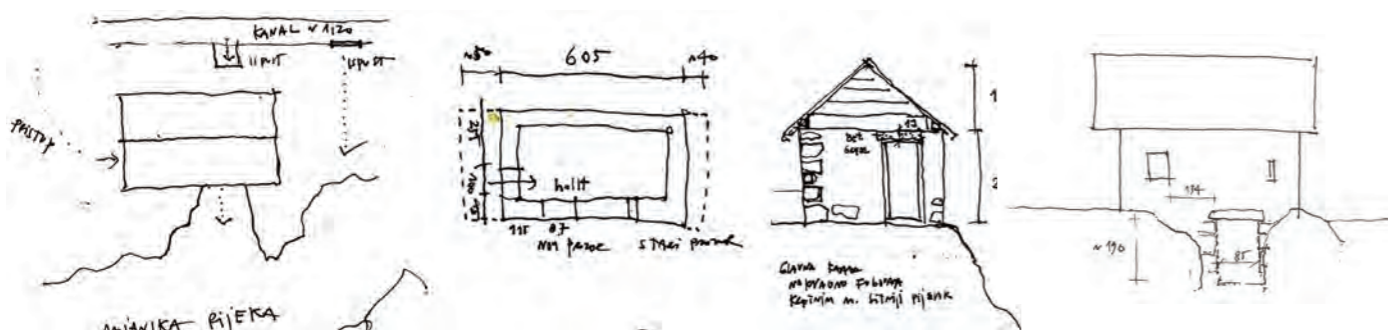
Specifičan obrazac stočarskih kretanja na području Vasojevića, koji je podrazumijevao dodatan izdig stočara na planinu i u zimskom periodu, i koji je uticao na formiranje privremenih naselja, opisuju pop Bogdan Lalević i Ivan Protić početkom XX vijeka:

„Svako selo ima svoju **planinu** na koju izdiže. Izdizi obično bivaju 1-15. juna, a otuda se vraćaju obično 15-30. avgusta. Svaka kuća ima i svoje **stanove u katunu** (katuni su udaljeni od pojedinih sela po 1, 2, 3, 4 pa i po 5 sati), zbog toga što sve imaju nešto stoke. ... Oko Gospodina-dne⁹⁶ spuštaju se seljaci sa stokom blizu sela **u livade**. Tu takođe svaki seljak ima

Katuni Cukuše ka Čakoru, i Roman na Prokletijama

Skica lokacije, osnove i izgleda vodenica na Perućici, Konjuhe

Vodenica na Perućici, Konjuhe

91 Riječ katun moguće da ima korijen od grč. η κατοῦνα, κατοῦνεῦω – tabor, taborovati, romanskog porijekla: ital. cantone ugao ili administrativna jedinica (K. Jiriček, Istorija Srba, Beograd, 1922) ili od alb. glagola këthenj koji znači «razapeti šator» (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb, 1953)

92 Transhumanca prema fra. *transhumant*, od lat. *trans*-preko i *humus* - zemlja

93 https://hr.wikipedia.org/wiki/Tra_nshumanca

94 Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*

95 Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*, str. 208

96 28. avgust

Katun Štavna na Komovima, 2009. god.

na svojoj baštini stan ili dubirog i tor, te gnoji svoju baštinu, a stoku svi zajednički pasu po svima pokošenim livadama. Tu se obično bave do Male Gospođe⁹⁷, pa se sjavljuju u selo. ... Ovčari se malo bave doma, najviše 20 dana, nego se vraćaju opet u planinu **u povratke**, te ovce pasu otavu, koja se posle zdiga obnovila. Planinka sada ne izdiže nego se sastave po nekoliko čobana zajedno, te sami čuvaju i muzu ovce. Ovo mleko sami potroše kiseleći i praveći jardum. U povratke sa stokom obično idu momčad, koja i preko zime čuvaju ovce. U planini se bave sve dotle dok ne padne toliki sneg da ovce ne mogu „rovati“ (raskopavati mali sneg i tražiti travu), a tada se vrte najbližim sijenima. ... Tu se čobani bave do jagnjila, to jest dokle se stoka ne počne jagnjiti, što biva oko polovine februara, kada se sjave doma, te hrane ovce najlepšim domarevskim senom, koje je naročito ostavljeno za jagnjilo.⁹⁸

U odnosu na navedeni način korišćenja zemljišta, privremena naselja na području **beranske kotline**, su se po Milisavu Lutovcu, prema namjeni i položaju koji su zauzimala, mogla podijeliti na:

- stanove u selini

97 21. septembar

98 Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

- stanove i staje u srednjoj planini
- katune u visokoj planini

„**Stanove u selini** podižu pojedinci zbog korišćenja paše i đubrenja njiva. Oni su mahom **u vrhu njive**, po kojoj se svakih 7-15 dana premeštaju torovi zbog ravnomernog gnojenja. Ako jedno domaćinstvo ima više njiva u reonu seline, stan se posle nekoliko godina premešta s jedne na drugu njivu. Ipak se vodi računa i o položaju ovakvog naselja: stanove podižu gde je povoljan ispust za stoku po mogućnosti blizu izvora.

Stanovi na srednjoj planini su u **livadskom pojasu**. I njih podižu pojedinačno na livadama po kojima se takođe s vremena na vreme premeštaju torovi. U ovom reonu su i **zimске staje**, u kojima zimi borave čobani i stoka dok se ne potroši seno s ovih livada. Njih podižu u zaklonenom mestu od vetrova; pri podizanju staje takođe se gleda na blizinu kotara i vode. Broj ovih zimskih staja se veoma smanjio zbog opadanja stočarstva. Sad mnogi pre zime prevuku seno kolima ili ga prenesu na konjima u selo.

Katuni su u najvišim delovima planina, koje pripadaju pojedinim selima ili državi. Oni su poglavito u mestima odakle se mogu najlakše koristiti pašnjaci i na gornjim planinskim stranama i po dolinama

Zimske staje, Jelovica; izvor: Lutovac, M. (2000), *Ivangradska (Beranska) kotlina*, sl. 20, str. 61

u podnožju vrhova. Razume se, pri određivanju mesta za katun, ljudi gledaju i druge pogodbe: zaklonjenost od vetrova, blizinu vode i položaj pašnjaka. Iako svaki iz istog sela može podići stan u zajedničkoj planini gde hoće, ipak je katun grupisan. Na to, pored geografskih uslova, utiču veća sigurnost od zverova i druge prednosti koje može pružiti samo kolektivni rad, kao zajedničko čuvanje stoke itd.⁹⁹

Lutovac navodi da su u ovim različitim vrstama privremenih naselja postojala ranije, kao i 50-tih godina XX vijeka kada je on obrađivao ovu temu dva tipa stočarskih zgrada – **stanovi i staje**. Dok pod stanom podrazumijeva ljetnu kolibu, staju definiše kao **zimsku stočarsku zgradu u planini**.

„Za razliku od letnjeg stana, ona je prilagođena zimskom vremenu: topla je i dobro obezbeđena od hladnoće i zverova. Sastoji se iz tri dela: stana za čobane, košare, i „slona“ (naslona) za ovce. U mnogim mestima sva tri ova dela čine celinu, jer su međusobno povezana vratima. Stoka prelazi iz slona u košaru upravljajući se prema vremenskim prilikama. Ako je rđavo vreme, ovca se sklanja u košaru, dok toplih noći ostaje u slonu, koji je štiti od vetrova i snežnih nameta ali ne i od mraza. Ponegde ovakvu staju zamenjuju kuće kao u selu.“¹⁰⁰

Ove zimske staje pop Bogdan Lalević i Ivan Protić početkom XX vijeka nazivaju stanovima:

„Ovde su stanovi čobanski naročito udešeni za zimu: obično u zaveternu mestu

99 Lutovac, M. (2000) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str. 112

100 Lutovac, M. (2000) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str. 114

pri gori. Osim toga mnogi imaju i svojih kuća na planinskim baštama. U jednom stanu često se združi po više čobana. Oni se napre postaraju da svoju stoku obezbede torovima i slonovima. Slon je zimnji ovčji tor, koji se pravi od dugačkih prošaka – bukovih i jelovih dugačkih polutina – pobodenih i poredanih jedna uz drugu, te ovce zaklanja od vetra, a svojom visinom od vuka.“¹⁰¹

Milisav Lutovac navodi da je ovakvih stanova tj. staja bilo posebno na Jelovici i Lokvama. Međutim, sa opadanjem stočarstva, **postepeno se gasi stajski način života stočara**. Dok je staja ranije bilo svuda u zoni livada srednje planine, 50-tih godina XX vijeka one su bile očuvane samo u Jelovici, a danas ih više nema.

Na način korišćenja katuna, a time i na njegove karakteristike, uticali su brojni društveni i istorijski faktori. Jedan od značajnih faktora je i vlasništvo katuna tj. oblik korišćenja prostora katuna. U zavisnosti od toga da li su pašnjaci koji se koriste za ispašu privatni ili u zajedničkom vlasništvu sela ili bratstva – komunika, oblikuje se i sam katun. Tako Dr. Stjepan Urban 30-tih godina XX vijeka objašnjava zašto su pojedini katuni na području Prokletija lošije građeni:

„Čobani svake godine na novo kupuju pašu i sele u drugu planinu, gdje se nadaju, da će biti bolje. Zato ne ulažu mnogo na uređenje stanova jer to smatraju privremenim boravilištem.“¹⁰²

101 Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

102 Urban, Dr. S. (1983) *Na vrhovima Prokletija*

Mokri Do

Štavna

7.1. Položaj i organizacija katuna

Položaj katuna određuju pogodnosti terena za njegovo formiranje: konfiguracija terena, blizina i veličina pašnjaka, izvori vode, dostupnost materijala za gradnju.

Planinska oblast južnih Dinarida, uključujući i područje koje se obrađuje kroz Studiju, u ledeno doba bila je izložena uticaju lednika (glečera), čijim radom su nastali specifični oblici ledničkog ili glacijalnog reljefa, uključujući lednička jezera i ledničke doline sa morenama.¹⁰³ Sela i katuni u planinskim zonama razvijali su se na prirodno pogodnim terenima, a to su često zone koje su nastale radom lednika. Katuni se često nalaze u ledničkim dolinama, oko morena i u cirkovima.

Postojanje prostranih **pašnjaka** je ključno za formiranje katuna. Uz dostupnost pašnjaka, bitan faktor za lociranje katuna je postojanje **vode**.

Katuni su najčešće postavljeni **na planinskim padinama**, u zoni pašnjaka, iznad zone šume a ispod zone stjenovitih vrhova planina, ili **po obodu dolova, vrtača ili uvala**.

„Planine su pokrivene prostranim listopadnim šumama i omarima od

.....
103 Oblici u reljefu nastali radom ledenih masa predstavljaju **lednički ili glacijalni reljef**, nastali su za vrijeme trajanja posljednjeg ledenog doba (u kvartaru – prije otprilike 2 miliona godina). **Cirkovi** su amfiteatralna udubljenja koja su u vrijeme ledenih doba bili početni dio lednika. Danas u tim udubljenjima nakupljanjem vode često nastaju lednička jezera. **Valovi** su ledničke doline strmih strana i širokog, blago udubljenog dna (u obliku slova U) kojima su se lednici kretali. Čelo lednika je mjesto gdje su se lednici završavali. Lednici su kretanjem stvarali velike količine nanosa – **morene** koji se sastojao od čestica tla koje je lednik “pokupio” na svom putu.

četinara, naročito do visine oko 1600-1700 m. Iznad šuma prostiru se pašnjaci i alpske livade, po kojima su katuni, koji se uglavnom nalaze na gornjim granicama šuma.”¹⁰⁴

Katuni su formirani kao naselja **zbijenog tipa**, u kojima su kolibe, sa torovima i pomoćnim objektima, grupisane.

Za katune na prostoru Vasojevića, pop Bogdan Lalević i Ivan Protić početkom XX vijeka navode:

„Stanovi su na katunima **grupisani** na po nekoliko mesta i to obično u zavetrini blizu gore i vode. U pojedinoj katunskoj grupi nalazi se obično po **10-30 stanova**. Obično oni, kojima su kuće u selu na blizu, imaju i stanove u blizini.”¹⁰⁵

Međutim, kod stanova u srednjoj planini, ili drugih koji se nalaze na privatnom zemljištu formiraju se cjeline razbijenog tipa, jer se stanovi sa torovima i drugim pomoćnim objektima nalaze na odvojenim imanjima.

.....
104 Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*, str. 79.

105 Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

cikuše

Roman

Babino polje

Mali Mojan

Rušin krš

Veliki Mojan

Katun Varda, drvena koliba

7.2. Tipovi objekata na katunima

Osnovni element graditeljske baštine svih katuna su tradicionalne **planinske kolibe** – **zgrade za stanovanje pastira**. Ove kolibe predstavljaju najjednostavniji oblik stambenih objekata.

Na katunima koji su se razvili u planinskim zonama područja opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje mogu se identifikovati različite vrste koliba, u zavisnosti od lokacije na kojoj se katun nalazi, dostupnog materijala, načina korišćenja, društvenih i istorijskih okolnosti i perioda u kojem su nastale. Na području koje se obrađuje kroz Studiju, javljale su se sljedeće vrste koliba:

- Dubirozi – kolibe kružne osnove
- Kolibe od pletenog šiblja
- Drvene kolibe
- Kolibe sa zidom od kamena

Opšti naziv za kolibe na području koje se obrađuje kroz Studiju je **stan**, ili **dban**¹⁰⁶ u oblasti Klimenta.

Značajno je da su na području koje se obrađuje kroz Studiju prisutne sve te različite vrste koliba. Branimir Gušić, sredinom XX vijeka, opisuje vrste koliba koje su se nalazile na Prokletijama:

„... One su u blizini šume kao i u čitavoj Malesiji bile građene iz grubo tesanih brvana “me huj” (=me hunj), a u vapnenačkim kraškim predjelima iz suhozidine “mur e that” (=mur i zet), a samo iznimno kao na primjer na susjednoj Kodri u Popadiji iz šiblja «gardh» (=garz).“¹⁰⁷

106 Gušić, B. (1964) Brada u Prokletijama, str. 60

107 Gušić, B. (1964) Brada u Prokletijama, str. 60

Neke vrste koliba, koje su bile identifikovane početkom ili sredinom XX vijeka, danas se nažalost više ne mogu naći, poput dubiroga ili koliba od pletenog šiblja.

Zanimljiv je primjer **katuna Varda**, koji se nalazi na Komovima, na visini od oko 1600 metara. Italijanski botaničar Antonio Baldači u zapisima sa putovanja 1898. godine navodi da kolibe Varde „imaju **konusni oblik**“¹⁰⁸ tj. da su **dubirozi**. Danas je katun Varda napušten, ali na toj lokaciji nijesu nađeni ostaci dubiroga. U katunu se nalaze ostaci kako koliba koje su bile građene od kamena, u suvozidu, tako i koliba građenih od drveta. Dio katuna u kojem su prvenstveno kolibe od kamena je malo visočije postavljen, bliže izvoru, ali i manjim siparima koji se nalaze neposredno iznad. Nijedna od kamenih ostataka zidova može se pretpostaviti da su ranije napuštene, i da je taj dio katuna stariji. Drvene kolibe, koje su očigledno novije, nalaze se u donjem dijelu katuna, koji je na blažem terenu i bliže šumi. Dakle, na primjeru katuna Varda imamo tri tipa koliba koje se pojavljuju: dubiroge, kojih više nema; kamene kolibe i drvene kolibe, koje su najmlađe.

Na katunima se uz kolibe nalaze i drugi pomoćni objekti i graditeljski elementi koji će biti detaljnije opisani.

108 Baldači, A. (2004) U jugoistočnoj Crnoj Gori. str 485

Dubirog u Trepetlištu na Komu; izvor: Erdeljanović, J. (1907) Atlas uz studiju, sl.53 / XXX, str.8

7.3. Kolibe kružne osnove – dubirozi

Među najjednostavnijim tipovima koliba na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje, kako u stalnim naseljima tako i u katunima, a posebno u šumovitim krajevima, bile su kolibe kružne osnove – dubirozi, pokrivene krovom u obliku kupe.

Zapise o dubirozima na katunima nalazimo krajem XIX i početkom XX vijeka.

Opisujući privremena staništa tj. katune Pavel Apolonovič Rovinski **1880.** godine opisuje savardake, koji se u Vasojevićima zovu dubirozi, kao i busare.

„To je velika koliba od dugih motki postavljenih u kupu i na vrhu pokrivenih slamom. Na sredini je ognjište. Savardaci se prave tako solidno da u njima žive i cijele porodice kao u stalnim staništima. U Drobnojcu u njima žive oni čije su njive daleko od kuće. U drugim mjestima, kao u Kolašinu i svuda po Vasojevićima, u njima se živi iz nužde, jer su kuće za vrijeme posljednjeg rata popaljene. Taj tip staništa se nikada ne prenosi iz mjesta u mjesto. Savardaci su obično dovoljno veliki: osnova, obično okrugla, prečnika je 4 hvata¹⁰⁹ a visine obično 5.“¹¹⁰

„**Busara** je dubirog, pokriven mjesto slamom plasama busenja. To se radi zbog nedostatka slame. Ponekad sa starog dubiroga skidaju slamu i u toku zime je daju stoci, a s proljeća dubirog pokrivaju

109 Hvat je starinska mjera za dužinu i iznosi oko 1,8 metara. Carica Marija Terezija je 1756. donijela propise koji su ujednačili veličinu hvata u cijeloj srednjoj Evropi, te uvela hvat kao jedinstvenu mjeru za dužinu. Hvat se dijelio na 6 stopa, a svaka stopa na 12 palaca. (wikipedia)

110 Rovinski, P.A. (2001), nav. djelo, str. 53, 54.

busenjem, po čemu dolazi i naziv cijelog staništa.“¹¹¹

Dubirozi su se nalazili na srednjoj planini, gdje su se stočari sa katuna krajem ljeta spuštali i boravili tokom septembra, prije prelaska u selo. Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić opisujući zonu Vasojevića **1903.** godine navode:

„...spuštaju se seljaci sa stokom blizu sela **u livade**. Tu takođe svaki seljak ima na svojoj baštini **stan ili dubirog** i tor, te gnoji svoju baštinu, a stoku svi zajednički pasu po svima pokošenim livadama.“¹¹²

Početkom XX vijeka Jovan Erdeljanović je opisao dubiroge na Kučkoj Planini, na Komu, za koje pretpostavlja da su ih Kući radili po ugledu na Vasojeviće:

„Jamačno po ugledu na Vasojeviće načinili su Popovići-Drekalovići u Trepetlištu u Komu dubiroge. Oni imaju kružnu osnovicu od poredanih kamenova, koji treba da podupru dubirog iznutra. Oko tih kamenova se ređaju ključevi, dugačke, oble grede, koje se u krug pobodu dosta nablizu jedna od druge i onda se sve sastave i dobro utvrde u jedno šljeme, tako da se dobije skelet kupasta oblika, visok obično 4-6 m. Preko ključeva se naslažu učesto jedna do druge proščine (dugačke cepanice), pa se sve pokrije paprađu. Preko papradi se još naslone oblice, da “zabranjuju” paprad od vetra. U dubirozima je na sredini ognjište, a nad njim je nekoliko poprečnih gredica, od kojih na jednoj vise verige ili konop za vešanje kotlova. Iznutra su ključevi isprepletani po sredini jakim prućem ili granama, da se bolje drže. Sav nameštaj je

111 Rovinski, P.A. (2001), nav. djelo, str. 58.

112 Lalević, B. i Protić, I. (1903), Vasojevići u crnogorskoj granici

Katun Varda, ostaci kamene kolibe

u dubirozima inače isti kao i u gladama.¹¹³

Opisani dubirog na Trepetlištu na Komu je predstavljen i na fotografiji Jovana Erdeljanovića, na kojoj se vidi da je zid od kamena bio veoma nizak, od samo dva reda kamena, tako da je krov dubiroga išao skoro do zemlje. Može se pretpostaviti, ako su Kuči ovakve dubiroge gradili po uzoru na Vasojeviće, da je na prostoru koji je obuhvaćen Studijom, a koji je pripadao oblasti Vasojevića bilo dubiroga ovog tipa.

Viktor Dvorski, češki geograf, u opisu iz 1909. godine za periodično nastanjivane predjele tj. katune navodi:

„Život na ovim zaravnima je donekle drugačiji od onog sa kojim smo se

susrijetali na srednjim i višim katunima Kuča. Što se građevina tiče, prevladavaju drvene kolibe, nekada i **konusnog oblika (dubirog)**.¹¹⁴

Na prostoru Bihora dubirozi tj. busari su bili dominantni na prostorima srednjih planina, bliže selima:

„I zgrade u privremenim stočarskim naseljima u planini ili krajem sela, slične su sporednim zgradama. To su mahom **mali dubirozi-busari**. Suprotno, u planinama Gornjeg Bihora i u podgorinama Bjelasice, letnji stanovi su od brvana i pokriveni daskama.¹¹⁵

Na fotografijama koje se nalaze u knjizi M. Lutovca vidi se da su ti dubirozi imali

Pastirska koliba od pletenog šiblja na Kodri, na Prokletijama; izvor: Gušić, B. (1964) *Brada u Prokletijama*, str. 67

zidove opletene od pruća.

Tokom terenskih istraživanja sprovedenih 2018. godine za potrebe izrade ove Studije nijesu pronađeni dubirozi u privremenim naseljima na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje, tako da ih vjerovatno više nema.

7.4. Kolibe pravougaone osnove – od pletenog šiblja

Uz kolibe kružne osnove javljaju se veoma rano i kolibe pravougaone osnove. One su mogle biti građene od različite vrste materijala koji je bio dostupan, prije svega kamena i drveta. Međutim, u pojedinim zonama javljaju se i „pletare“ ili „košare“¹¹⁶, čiji zidovi su načinjeni od pruća, opletenog oko uspravnih štapaca.

Pavel Apolonovič Rovinski, opisujući privremena staništa 1880. godine, uz dubiroge i stanove, opisuje i još dva vida privremenih staništa u Vasojevićima: katafe i busare, i navodi:

„Prva nije ništa drugo nego nevelika koliba pokrivena granama. Slične kolibe se susreću i tamo gdje se boravi vrlo kratko. Vidio sam ih samo u zabačenom mjestu između Pipera i Rovaca. Ovakve objekte koristi vojska, kada nema ni stanova, ni ljetnikovaca, a koriste ih i Cigani.¹¹⁷ Dr. Stjepan Urban koji je kao planinar obilazio područje Prokletija 1938. godine, za kolibe navodi:

„Ljetni čobanski stanovi na Grbaju mali su bivaci, na brzu ruku skalupljeni od drvla i

šiblja i vrlo primitivno uređeni.¹¹⁸

„Na Grbaju i Popadiji sam mislio, da čobani neće iz lijenosti bolje urediti svoje stanove. Tu su mi se otvorile oči. Albanci grade stanove na vlastitom zemljištu, a ovi grade na državnom i svake godine uzimaju u drugoj planini pašu u zakup, pa im se ne isplati u privremene stanove uložiti više, nego samo toliko, koliko je za njihove prilike najnužnije.¹¹⁹

Spominjući da su na Bjeliću, kolibe od kamena, ističe da su inače kolibe na Prokletijama od drveta ili šiblja.

„Inače su svugdje u Prokletijama pastirske kolibice građene od drva ili šiblja.¹²⁰

Branimir Gušić je, obilazeći područje Prokletija od 30-tih do 60-tih godina XX vijeka naišao na kolibu na Kodri, iznad Gusinja, od pletenog šiblja¹²¹. Međutim, on navodi da je takva vrsta koliba izuzetak.

Tokom terenskih istraživanja sprovedenih 2018. godine za potrebe izrade ove Studije nijesu pronađene kolibe od pletenog šiblja u privremenim naseljima na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje.

7.5. Kolibe/stanovi od drveta

Najzastupljeniji tip koliba na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje, su kolibe/stanovi od drveta.

118 Urban, Dr. Stjepan (1938), *U predvorju Prokletija*, str. 56

119 Urban, Dr. Stjepan (1938), *Na vrhovima Prokletija*, str. 61

120 Urban, Dr. Stjepan (1938) *Na vrhovima Prokletija*, str. 95

121 Gušić, B. (1964) *Brada u Prokletijama*, str. 67

Ljetne stočarske zgrade u Bihoru; izvor: Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, sl. 12

113 Erdeljanović, J. (1907) *Kuči, pleme u Crnoj Gori*, str. 237.

114 Dvorski, V. (2000), *nav. djelo*, str. 156

115 Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, str. 61

Katun nad Zabrdem (detalj); izvor: Kuba, L. (1996) *U Crnoj Gori: putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama: (1890-1891)*, str. 333

7.5.1. Kolibe od drveta u istorijskim izvorima

Krajem XIX vijeka Pavel Apolonovič Rovinski opisuje stanove u katunima:

„U katunima se grade i stanovi. To su četvorougone izdužene građevine napravljene od tankih brvana, bez čvrstog priljublivanja jednog drugome. Krov stana je ravan ili je jedva iskošen, a izrađen je od dasaka ili od kora od drveta, koje su pritiskute kamenjem ili zabačene busenjem. Stan je obično podijeljen na dva dijela: naprijed se smještaju ljudi, i tu je ograđeno mjestance za svinju, a pozadi, u jačoj pregradi je prostor za sitnu stoku – jagnjad i jarad, dok su još nejak, i dok ih je potrebno čuvati od nevremena. Vatra se i ovdje loži, kao i u drugim staništima, a ognjište je obično bliže vratima.“¹²²

Ludvik Kuba, češki folklorist i slikar, je tokom etnomuzikoloških ispitivanja 1890. i 1891. godine uradio veoma vrijedne

Koliba u katunu; izvor: Cvijić, J. (1902) *Atlas*, Sl.32 i 33, XXIII

Sl. 32. Koliba u katunu. л. луб, к. кровина.

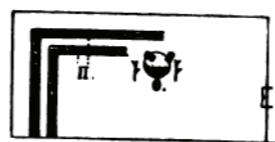
crteže sa terena. Među tim crtežima se nalazi i crtež katuna nad Zabrdem, iznad Andrijevice, na kojem su prikazane drvene kolibe.

122 Rovinski, P.A. (2001), *nav. djelo*, str. 53, 54.

Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić 1903. godine opisuju katune u Vasojevićima: „Stanovi se grade od dugačkih i širokih podnica, koje se naslažu između kolaca ili se na krajevima useku, a pokrivaju se šticama. Te dve uporedne pregrade od podnica zatvore se sa zadnje – kučele i prednje strane, gde su vrata, vertikalnim šticama. Podnice se ne pribijaju dobro jedna uz drugu da bi se u stanu dobro skorupalo, jer se u zagušljivoj stanu skorup šteti. Dokle nije bilo zabranjeno seći goru stanovi su bili pokriveni lubom od smrčeve gore.

Stan je iznutra pregrađen i onaj deo do zadnjih kučela zove se mliječnjak. U njemu se razlijeva varenika u karlice, stoje kace sa sirom i skorupom i kiseli se mlijeko. U drugome se delu stana sedi i spava. U ovome je delu ognjište ...

Domaćini koji imaju po više stoke, naprave po dva stana, te u jednom sede i spavaju, a u drugom im stoji smok.“¹²³

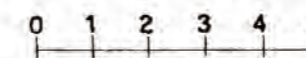
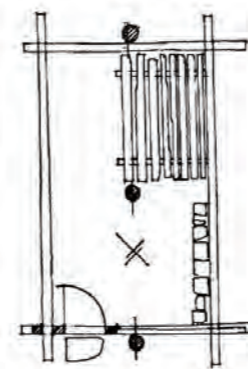
Sl. 33. Пресек колибе. о. огњиште са сојма и два при-јеклада, а. полица.

Jovan Cvijić u Atlasu Naselja srpskih zemalja, Knjiga I objavljenom 1902. godine daje skice kolibe u katunu za koju se može pretpostaviti da je u zoni Polimlja, u kraju

123 Lalević, B. i Protić, I. (1903) *Vasojevići u crnogorskoj granici*

Tip stana u Prelevcu, ogranci Bjelasice; izvor: M. Lutovac (1957) *Ivangradska (beranska) kotlina*, sl. 42, str. 115

između Lima i Čehotine.

Viktor Dvorski, češki geograf, koji je proputovao tadašnju crnogorsko-tursku graničnu teritoriju 1906. i 1908. godine, za periodično nastanjivane predjele tj. katune navodi da preovladavaju drvene kolibe pravougaone osnove:

„Život na ovim zaravnima je donekle drugačiji od onog sa kojim smo se susrijetali na srednjim i višim katunima Kuča. Što se građevina tiče, **preovladavaju drvene kolibe**, nekada i konusnog oblika (dubirog). Ipak, **najčešće su četvorougone** i uvijek bolje namještene od kamenih kućkih koliba.“¹²⁴

Opisujući privremena naselja na području Beranske kotline, 50-tih godina XX vijeka, Milisav Lutovac navodi:

124 Dvorski, V. (2000), *nav. djelo*, str. 156

„Stanovi su od podnica postavljenih između kolja i pokriveni **lubom** (smrčevom korom) ili šticom (daskom). Gotovo svaki stočar ima jedan ili dva okvakva stana: **ognjar**, gde se sedi i spava i **mljekar** u kome se prerađuje mleko i drži smok. Sada u visokoj planini grade i bolje stanove „**nausjek**“, jer tamo zbog letovanja izlazi veći deo porodice.“¹²⁵

I za područje Bihora Milisav Lutovac navodi se da su ljetnji stanovi od drveta: „... u planinama Gornjeg Bihora i u podgorinama Bjelasice, **letnji stanovi su od brvana i pokriveni daskama.**“¹²⁶

Ranko Findrik u knjizi *Dinarska brvnara* iz 1998. godine daje skicu kolibe na

125 Lutovac, M. (1957) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str.113

126 Lutovac, M. (1967) *Bihor i Korita*, str. 61

Skica konstrukcije kolibe na Prokletijama; izvor: Ranko Findrik (1998) *Dinarska brvnara*, sl. 123, str. 147

Koliba na katunu Lijepi do

Prokletijama, i navodi: „Kolibe stanova na Prokletijama su **brvnare pokrivene potpracom ponekad i šindrom čak i lubom** – korom od drveta. Sleme krovnog pokrivača nose sohe.“¹²⁷

7.5.2. Kolibe od drveta

Najčešće zastupljen tip koliba na katunima na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje su kolibe koje su **u cjelini građene od drveta, izdužene pravougaone osnove, sa niskim dvovodnim krovom i vratima kao jedinim otvorom.**

Ove kolibe su kao dio katuna građene u dolovima ili na blažim padinama, i kad je teren u padu najčešće su orjentisane dužom stranom paralelno u odnosu na teren.

Tradicionalne drvene kolibe koje se grade na katunima u stvari predstavljaju jedan **svedeni oblik brvnare**. Građene su kao i brvnare od **drvenih talpi** pravougaonog presjeka, koje su početkom XX vijeka nazivali **podnice**, a koje su postavljene jedna iznad druge i na uglovima povezane

Primjeri pravougaonih i poluoblisastih talpi, katuni Plava i Bogičevica

127 Findrik, R. (1998) Dinarska brvnara, str. 134

vezom **na usjek**.

Drvene **talpe** od kojih su građene kolibe najčešće su debljine oko 5,5-7 cm. Širina talpi može biti različita i kreće se od 20-30 cm, dok njihova dužina u stvari zavisi od veličine kolibe, jer su zidovi uvijek rađeni iz jednog komada talpe.

Kod veze na usjek, prepust na uglu koji se formira može biti od 11 cm do 22 cm (30).

U nekim slučajevima umjesto talpi pravougaonog presjeka koristi se i vrsta poluoblisica, koje su zasječene sa donje i gornje strane. Takve poluoblisaste talpe nalazimo na primjer na katunima na Bogičevici, gdje je njihova debljina 8-13 cm a širina 18 cm, ili Mokri do, gdje je debljina 4-7 cm a širina oko 21 cm.

Na kolibama su tri ugla riješena vezom na usjek, dok je četvrti na kojem se nalazi stubac koji je istovremeno i jedan okvir vrata, veza riješena na unizuju. Moguće je da su ranije sve veze bile ovako rješavane, a da se veza na usjek kasnije pojavila.

Kolibe su građene bez temelja. Prve grede – **temeljače, temeljnjače** ili **podvale** su polagane direktno na zaravnjenu zemlju.

Koliba na katunu Plavac

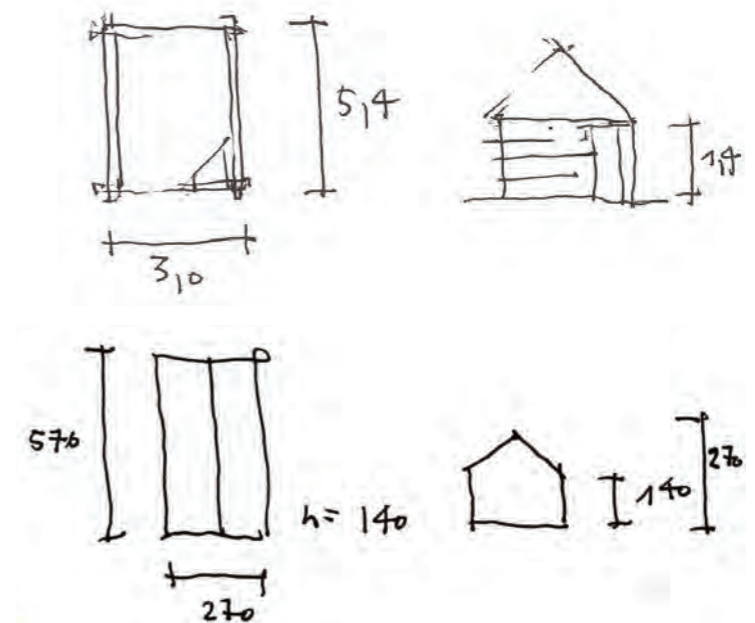
Često je ispod temeljača postavljan kamen, prvo na uglovima a zatim i ispod cijelih greda kako bi se one čvršće oslonile¹²⁸. Kamen je postavljan posebno sa strane kolibe koja je bila okrenuta niz padinu, zbog visinske razlike. Grede temeljače su najčešće masivnije u odnosu na ostala brvna, ili su bile kvadratnog presjeka ili veće visine.

Kolibe su uvijek izdužene pravougaone osnove. Spoljašnje dimenzije uže strane kolibe se kreću najčešće 3,00-3,70 m, u rijetkim slučajevima mogu biti i uže, do 2,70 m. Spoljašnje dimenzije duže strane kolibe kreću se od 4,10-6,20 m. Ovo su podaci koji su se dobili nakon terenskog obilaska i snimanja oko 18 koliba, na različitim katunima. Proporcije osnova, odnos uže prema široj strani pravougaonika, se kreću od 1,15 pa do 2,10.

Kolibe su dosta niske i imaju dvovodan krov. **Visina** podužnih zidova, i najniža tačka krova se kreće od 1,10 m do 1,70 m, a najčešće oko 1,40 m. Visina krova u sljemenu se kreće od 2,12 m do 3,40 m, a najčešće oko 2,40 m.

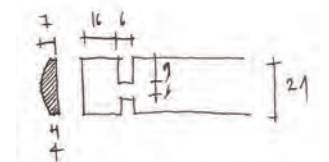
128 Findrik, R. (1998) Dinarska brvnara, str. 134

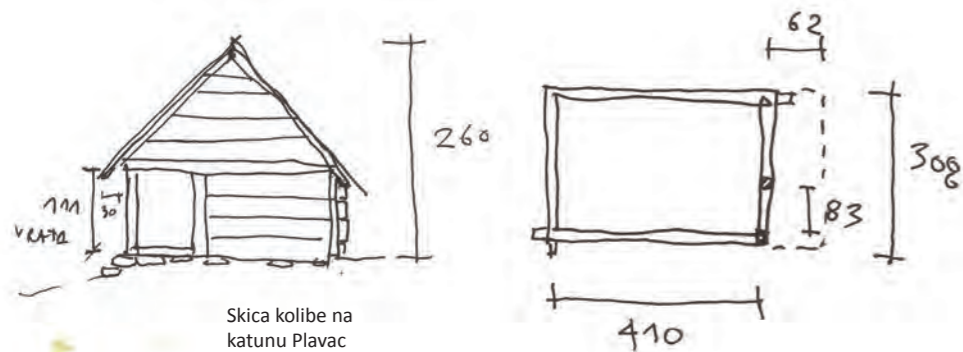

Skice koliba sa katuna Štavna i Bogičevica

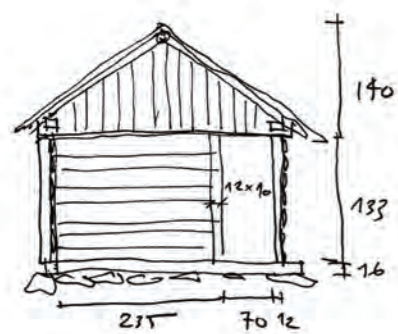
Greda temeljača, katun Plavac

Primjer usjeka za formiranje veze na uglu, katun Mokri do

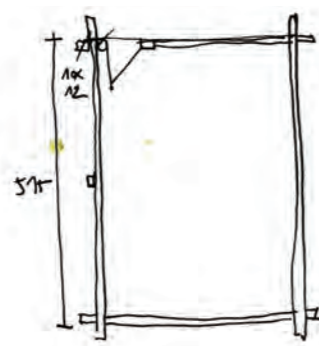

Skica kolibe na katunu Plavac

Skica kolibe na katunu Varda

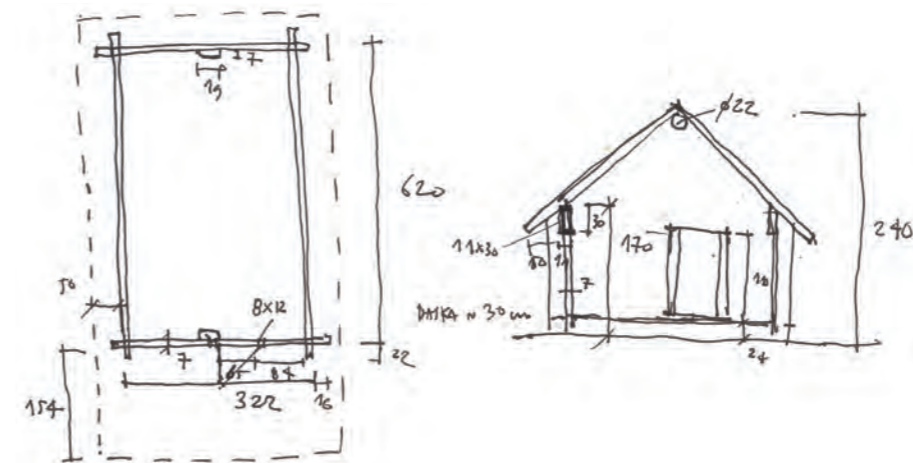

Rješenja vrata na kolibama, katuni Mokri do i Plavac

Jedini otvor na kolibi su **vrata**, koja se nalaze uvijek na užoj strani kolibe, u samom uglu. Ako je teren u blagom nagibu, vrata su najčešće prema podužnom zidu koji je niz padinu. Donji prag vrata čini greda temeljača, a gornji talpa koja je u visini podužnih zidova, ili iznad njih. Bočne pragove formiraju vertikalni stupci koji su ukliješteni u ove dvije grede. Jedan od njih je na samom uglu kolibe. U stupce se uglavljaju talpe prednjeg i bočnog zida kolibe.

Visinu vrata određuje u stvari visina podužnih zidova, tako da se i ona mogu kretati od 1,10 m do 1,70 m. Širina otvora vrata se kreće najčešće od 70 do 90 cm, mada u nekim slučajevima može ići i još uže do 65 cm ili šire do 100 cm.

U nekim slučajevima donja ili gornja greda koje formiraju pragove vrata mogu se malo polučno zasjeci, da bi visina vrata bila veća.

Skica kolibe na katunu Mokri do

Krovn konstrukcija

Krov je kod drvenih koliba na katunima dvovodan. Prvobitno je vjerovatno bila samo jedna sljemenjača na koju se naslanjao pokrivač kojeg su činile daske – štice. Razvojem koliba javljaju se krovovi čiju konstrukciju čine drveni rogovi preko kojih se postavljaju horizontalne letve, a onda krovni pokrivač. I dalje ima krovova koje nose sljemenjače, s tim što se pojavljuje često da se uz sljemenjaču postave još po jedna horizontalna noseća greda, između sljemenjače i zida, pa se na njih stavlja krov.

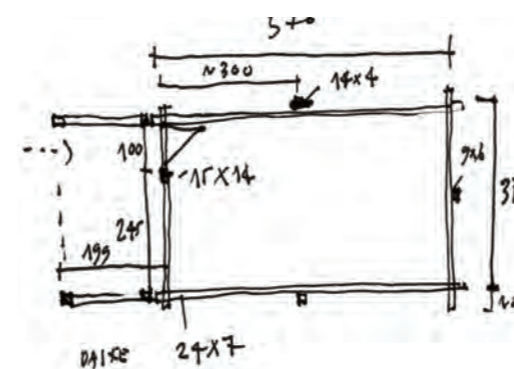
Ima primjera kod kojih sljemenjače nose **sohe** – drveni stubovi sa rašljom pri vrhu, koji se postave kod zabatnih zidova kolibe, unutra ili vani, a nekad ima i treća

soha u sredini kolibe. Da bi se poduprla sljemenjača ima i rješenja gdje se manji stubci oslone na horizontale tavanjače koje povezuju rogove.

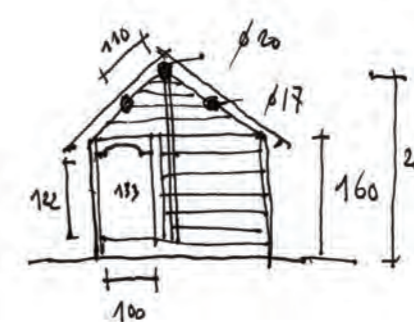
Često se sa prednje strane kolibe, gdje su vrata, grede ispuste konzolno malo više tako da se dobijaju **strehe** nad ulazom. U nekim slučajevima, kao na katunima na Čakoru, Rušinom kršu ili Mokrom Dolu, krov se ispusti i do 1,5 – 1,9 m, tako da se dobije poluotvoreni prostor ispred kolibe koji služi kao mali **trijem**.

Krovni pokrivač

Krov na kolibama je bio pokriven korom od drveta – **lubom** ili drvenom **daskom** – **šticom**. Danas takođe nailazimo na veliki

Detalji krovne konstrukcije

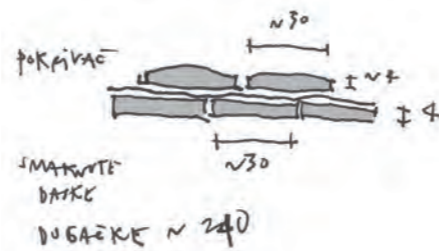

Kolibe sa izbačenom strehom, Cikuše i sa trijemom, Mokri do

Skica kolibe na katunu Rušin krš

Krovn konstrukcija sa sohom

Skica presjeka pokrivača od daske-štice

broj koliba koje su pokrivene šticama, ali nema više onih pokrivenih lubom.

Daske/štice se postavljaju cijelom dužinom i oslanjaju se na sljemenjaču i podužni zid kolibe, ili druge horizontalne letve kod novijih primjera. Daske su se postavljale najvjerojatnije u dva sloja, tako da su razmaci bili naizmjenično smaknuti. Širina daske se kreće od 20-30 cm, a debljina od 2-3 cm. Dužina daske zavisi od veličine krova, i može biti do oko 2,5 m ili manje. Pokrivanje daskom je i danas najzastupljeniji vid pokrivanja drvenih koliba na katunima. Da bi se poboljšala izolacija krova, u posljednje vrijeme se često između dva sloja dasaka postavlja i neki savremeni izolacioni materijal.

Na nekim kolibama javljaju se novija rješenja za pokrivanje krova. **Šindrom**, kojom se inače pokrivaju kuće u selima, je pokriven mali broj koliba, i to prevashodno novijih koje imaju četvorovodni krov. Međutim javlja se češće pokrivanje manjim **daščicama**¹²⁹ u par redova, najčešće tri. Ove daščice mogu biti oko 90 cm visoke i oko 30 cm ili manje široke. I one se postavljaju u dva reda, smaknute.

U novije vrijeme krovovi se pokrivaju i limom, iznad daščane podloge.

Organizacija prostora

Prvobitno su kolibe imale dva dijela, koji su bili podijeljeni, prednji odmah na ulazu u kojem se nalazilo **ognjište** i u kojem se boravilo i spavalo, i zadnji dio **mljekar** – u kome se prerađivalo mlijeko i držale sve preradevine od mlijeka. Međutim, kada je bilo više stoke prkaksa je bila da se prave dva stana, jedan za mljekar a drugi u kojem

129 U Kućima se ove daščice nazivaju *skudla*

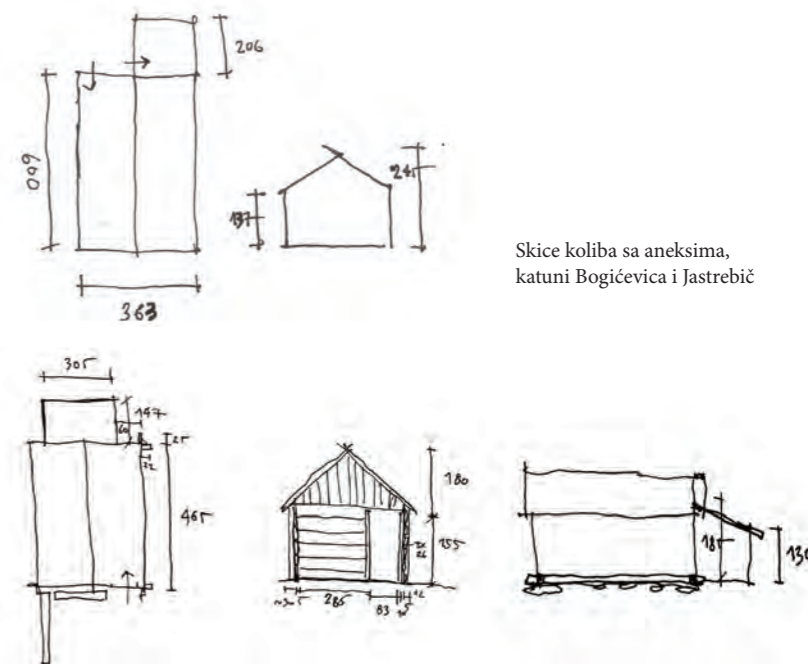
Podužno povezivanje više elemenata koliba i ostalih zgrada, katun Cikuše

Podužno povezivanje koliba, katun Rušin krš

se boravi i spava. Takođe, postoje i prelazna rješenja gdje su se mljekari dodavali uz kolibu u vidu **aneksa**. Ovi aneksi su mogli biti dodati sa prednje ili zadnje strane kolibe, i postoje neka zanimljiva rješenja za to.

Kod drvenih katuna može se sresti veoma dobar način rješavanja potrebe za većim površinama za određene funkcije, kroz **povezivanje i dodavanje elemenata** u podužnom smislu, kako koliba tako i koliba i ostalih zgrada.

Skice koliba sa aneksima, katuni Bogičevica i Jastrebič

Različite vrste krovnih pokrivača: daska-štica, Rušin krš; skudla i daska, Štavna; šindra, Suvodo

7.6. Kolibe/stanovi sa zidom od kamena

Uz drvene kolibe na katunima, na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje, prisutne su i kolibe/stanovi sa zidom od kamena. Ove kolibe javljaju se prevashodno na višim kotama, u krečnjačkim zonama u kojima nema puno šume. Kamene katuni se nalaze na Prokletijama, Mojanu i ostaci na Vardi/Komovima. U svim ostalim zonama koje se obrađuju kroz Studiju, kolibe na katunima su od drveta.

7.6.1. Kolibe od kamena u istorijskim izvorima

O katunima u oblasti Prokletija, gdje se nalaze prevashodno kolibe od kamena, nema puno istorijskih podataka. Ova oblast visokih i nepristupačnih planina je bila dugo neistražena. Tek od početka XX vijeka ovi prostori su počeli bivati više posjećivani, prvo od strane istraživača a zatim i planinara. Prvi zapisi o paninarskim obilascima ovih prostora javljaju se od 30-tih godina XX vijeka.

Marija Marko Debelakova, slovenačka alpinistkinja je bila u grupi koja je 1934. godine među prvima turistički obišla prostor Prokletija sa crnogorske strane. Debelakova je o ovom putovanju ostavila zapis, objavljen 1934. godine u časopisu „Osterreichische Alpenzeitung“ koji izlazi u Beču. U ovom zapisu ona opisuje kolibe od kamena na katunu Belič:

„Belič katun je vlasništvo sela Vusanje i Žarunica. Kolibe su od **kamenih kocaka**, a unutra vrlo čiste. Ležaj je presvučen lijepim tepihom, koji se noću presvlači lanenim maramama.“¹³⁰

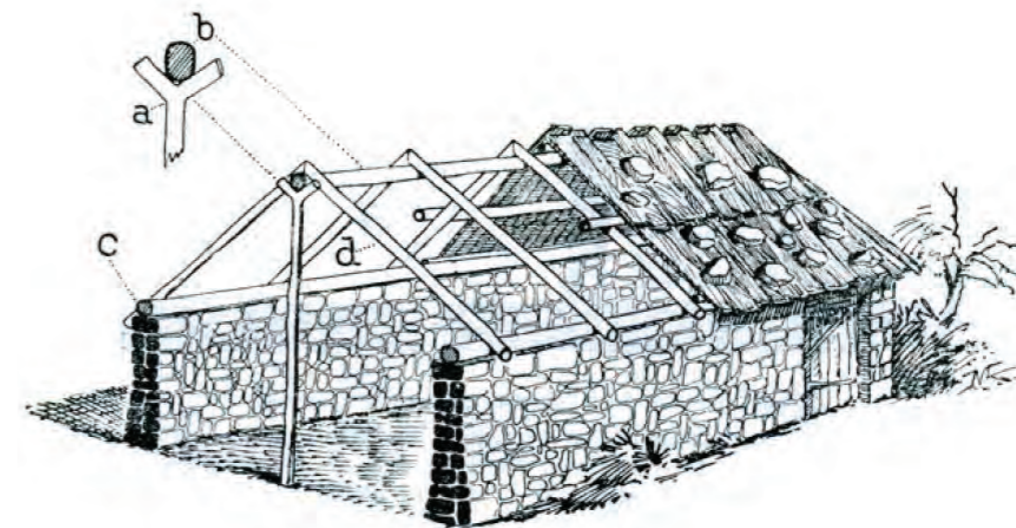
Branimir Gušić, hrvatski ljekar, antropogeograf, etnolog i prvi predsjednik Planinarskoga saveza Hrvatske, kao planinar obilazio je često područje Prokletija u periodu od 30-tih do 60-tih godina XX vijeka. U tekstu u kojem opisuje uspon na Bjelič, koji je izašao u časopisu „Planinski Vestnik“ u Ljubljani 1935. godine, on navodi:

„Kao i u našim planinama, **niske kolibe od suhomedine (goli kamen)** jedva su se mogle razabirati u krševitu tlu.“¹³¹

Od posebnog značaja za izučavanje arhitekture katuna na Prokletijama je tekst Branimira Gušića „Brada u Prokletijama“ koji je izašao 1964. godine u reviji Planinarskog saveza Hrvatske „Naše planine“. U ovom tekstu on veoma detaljno opisuje kolibe na katunima na prostoru Brada (između doline Grebaje i Ropojane), opisujući sve elemente sa lokalnim nazivima na albanskom jeziku.

„Krov je na jednu ili na dvije vode prilagođen terenskim prilikama. Pokriven je u pravilu borovima „dras pišet“, čamovim „dras mrajit“, rjeđe bukovim daskama „dras ahi“, koje su gdjekada na krovu učvršćene kamenjem. Na svaki zid od suhomedine dolazi po jedna greda „pil“, a dužina sljemena, ukoliko je krov građen na dvije vode, nosi dugačka greda „kulmi“. Koso u smjeru krova postavljeni kolci „zgjettulla“ (=zđetula) podržavaju daščani krov „bljoe e dbanit“. U kolibama građenim iz pletenog šiblja „gardh“ glavna greda koja nosi sljeme učvršćena je sa dva rašljasta prošćaca zabodena u zemlju „shtank“ (=štang). Na planinama u Škrelima, gdje nema drva, pokrivene su kolibe i busom „basa“ (=bansa). Koliba je uvijek pačetvorinasta

131 Gušić, B. (2004) U Bjeliču, str. 343

Crtež planinarskog stana iz suhomedine u Prokletijama; izvor: Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, str. 61

s ulazom najčeće na užoj strani. Njena veličina ovisna je o količini stoke na nekoj planini i o broju čobana. U predašnja vremena, kada je po jedan gospodar izgonio na planinu po 1000 pa i više glava sitne stoke, i kolibe su bile mnogo duže od današnjih i obično podijeljene u dva dijela: prednji s ognjištem „zjarmisht“ (=zjarmišt) i stražnji mljekar „qeler“ (=čelijer). Kao i u ostalim Dinarskim planinama tako je i ovdje ognjište ograđeno kamenjem „reth zjarmisht“ (rethi=kamene ploče). Ono je najčeće nepravilnoga pačetvorinastoga oblika ili okruglo smješteno do vratiju ili u sredini prednjega dijela kolibe.“¹³²

„Uz suprotan zid od ognjišta su ležaji za spavanje. Tu se na uravnjenu zemlju naspe lišća, sijena ili paprati „fier“. Preko takove podloge se onda rasprosturu haljine i biljci za pokrivanje. Takav je prostor „margza“ obično drvenom gredom položenom po tlu odijeljen od ostale prostorije. U nekim kolibama su ležaji podignuti kojih 25 cm od zemlje na podu od dasaka „drasa“ i to se onda naziva posteljinom „shtrat“ (=štrat). ... U mjekaru prislonjene su uza zidove police „poliz“ s većim i manjim

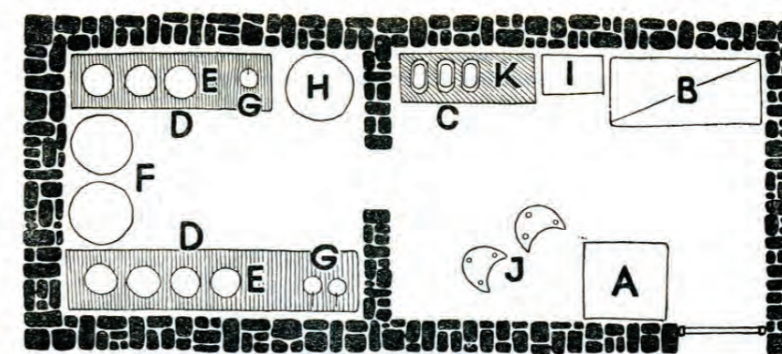
skipima, građenim u staro doba najčeće od borovine.“¹³³

Takođe, u ovom tekstu Branimir Gušić daje i fotografije najjednostavnijih koliba, kao i veoma značajne skice pastirskog stana na katunu.

Dr Stjepan Urban 1938. godine objavljuje u časopisu „Hrvatski planinar“, koji izlazi u Zagrebu, dva teksta o Prokletijama. U tekstu Na vrhovima Prokletija on opisuje katun Bjelič:

„Stanovi u Bijeliču potsjećaju sasvim na stanove u Velebitu, jer su jednako **građeni od naslaganog netesanog kamena bez žbuke**. Inače su svagdje u Prokletijama pastirske kolibice građene od drva ili šiblja. U blizini svake kolibice je **kamenjem ograđen tor za ovce**.“¹³⁴

Takođe, veoma je značajno što Dr.dr Urban daje i fotografiju stana u Zastanu, koja je jedna od rijetkih fotografija iz tog perioda na kojoj je prikazana koliba.

Tloris pastirskog stana u Prokletijama:
A = ognjište, B = ležaj za spavanje, C = police sa skipima za mlijeko, D = police za sireve, E = okrugli sirevi, F = drveni sudovi za sir, G = platnena eđedilica, H = stap, I = skrinja za brašno i J = stočići ili klade za sjedenje.

132 Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, u Naše planine: revija Planinarskog saveza Hrvatske, Zagreb, str. 60

133 Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, u Naše planine: revija Planinarskog saveza Hrvatske, Zagreb, str. 62

134 Urban, Dr. Stjepan (1938) *Na vrhovima Prokletija*, Hrvatski planinar 1938 / 03, str. 95

Osnova planinarskog stana u Prokletijama; izvor: Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, str. 62

Pastirka koliba iz suhozida na Trojanu; izvor: Gušić, B. (1964), *Brada u Prokletijama*, str. 59

130 Debelakova, M. (2004) *Iz jugoslovenskog dijela sjevernoalbanskih Alpa Prokletije*, str. 351

Arnautski stan u zastanu
(foto: dr. R. Simonović);
izvor: Urban, S. (1938)
Na vrhovima Prokletija,
str. 95

7.6.2. Kolibe od kamena

Kolibe/stanovi koje nalazimo u krečnjačkim, visočijim zonama oblasti koja se obrađuje kroz Studiju (na Prokletijama, Mojanu i Komovima) su kolibe sa niskim zidom od kamena rađenim u tehnici suvozida, izdužene pravougaone osnove, vratima kao jedinim otvorom i drvenom krovnom konstrukcijom i krovom. Na prostoru koji se obrađuje kroz Studiju danas više nema koliba sa očuvanim

krovom i krovnom konstrukcijom. Kod svih sačuvanih koliba nalazimo samo ostatke zida od kamena.

Pretpostavlja se da je Katun Roman ili Romon, koji se nalazi na Prokletijama u masivu Bjelič, na 2017 metara nadmorske visine, navisočiji katun u Crnoj Gori.

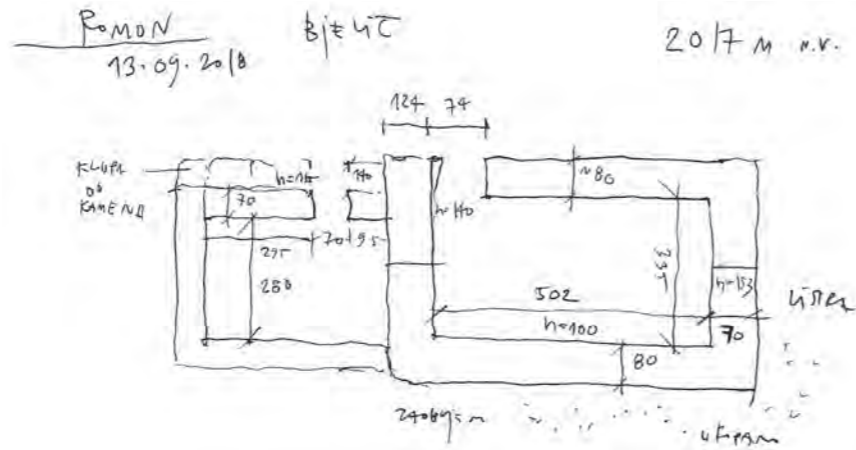
Kolibe na katunima su rađene od materijala koji je bio dostupan na lokaciji, tako da

su zidovi građeni od kamena a krovna konstrukcija i krov od drveta.

Kamen koji se mogao naći u oblasti katuna, i koji se koristio za gradnju, zavisio je od geološkog sastava stijena sa tog lokaliteta. Najzastupljenija vrsta kamena od kojeg su se gradile kolibe je krečnjak koji je i dominantan na tom prostoru. Blokovi kamena su kupljeni ili vađeni iz zemlje, i u takvom obliku ili uz malo obrade ugrađivani u zid. Vrsta i kvalitet kamena je uticao na tehniku gradnje, vrstu sloga, kao i na izgled zidova i njihovu trajnost. U oblasti koja je obrađena kroz Studiju, nailazimo na zanimljiv primjer na katunima Mali i Veliki Mojan, gdje se za zidanje koliba koriste blokovi kamena crvene boje, što katunima daje poseban karakter.

zavisnosti od terena¹³⁵, ali vjerovatno češće dvovodnim. Linija sljemena krova je pratila duže, podužne zidove kolibe, dok su kraći, zabatni zidovi – listre završeni u gornjem dijelu u obliku trougla. Primjere

Različite vrste kamena na katunima Roman/Romon, Varda, Mali Mojan

Ostaci katna Roman/
Romon, Prokletije

Zidovi koliba su rađeni u tehnici suvozida – od blokova lomljenog ili priklesanog kamena ređanih „u suvo“ bez vezivnog materijala tj. maltera. Zidovi se zidaju sa dva lica, unutrašnjeg i spoljašnjeg, od većih blokova kamena između kojih je ispunjena od sitnijeg kamena. To je najjednostavnija i najprisutnija tehnika zidanja.

Prilikom gradnje koliba često su se postojeće stijene i veći blokovi kamena, koji su se nalazili na lokaciji, koristili za donje djelove zidova, ili čak za veći dio zida na koji se onda dovezivala suvozidna konstrukcija. U nekim slučajevima, kao npr. kod nekih koliba na Romanu, imamo primjere gdje je koliba prislonjena uz stijenu, tako da je stijena iskorišćena za podužni zid u cjelini.

Kolibe su izdužene pravougaone osnove, sa niskim zidovima. Izvorno su bile sa krovovima na jednu ili dvije vode, u

135 Gušić, B. (1964), Brada u Prokletijama, str. 60

Način zidanja zida, katuni Roman/Romon i Mali Mojan

Primjer koliba koje koriste postojeće stijene kao dio konstrukcije, katuni Veliki Mojan i Roman/Romon

koliba sa listrama u potpunosti zidanim od kamena nalazimo na katunima Roman/Romon i Mali Mojan. Međutim, ima i primjera kod kojih se mogu uočiti ostaci samo jedne zidane listre, posebno kada je koliba djelimično ukopana u teren, i kada se listra javlja na toj strani. Ima i primjera koliba kod kojih su i podužni i zabatni zidovi bili na istoj visini. Kod njih je krov također mogao biti riješen kao dvovodan, što vidimo na primjeru fotografije iz 30-tih godina XX vijeka sa Zastana, ili možda i kao četvorovodan, što sriječemo kao primjer kod nekih katuna na Kučkoj planini, zoni koja se graniči sa oblašću koju obrađujemo kroz Studiju.

Osnova kolibe je izduženog pravougaonog oblika. Unutrašnje dimenzije uže strane se kreću od minimalnih 2,10 m pa do 5,00 m, a najčešće su oko 3,00-3,50 m. Unutrašnje dimenzije duže strane variraju od 4,45 m pa do maksimalnih 7,10 m, a najčešće su oko 5,00-6,00 m.

Debljinu zida koliba određuje tehnika zidanja kamenom u suvozidu, sa dva lica i ispunom od sitnijeg kamena. Debljine zida se kreću od 70 cm do 120 cm, s tim što se najčešće javljaju zidovi debljine oko 80-100 cm. Čest je slučaj da na istoj kolibi postoji razlika u debljini pojedinačnih zidova. Zid listre, posebno u gornjem dijelu, može biti finije zidan i tanji od ostalih zidova.

Zidovi koliba su relativno niski, uvijek niži od visine čovjeka. Visina očuvanih zidova kreće se od minimanih 60 cm pa do 130 cm. Kada na kolibama postoje zidane listre, njihova visina se, na primjerima koji su sačuvani, kreće od oko 160 cm do 220 cm.

Jedini otvor koji se nalazi na kolibama su

vrata, koja su uvijek postavljena uz ugao, češće na dužem zidu, kao npr. na Romonu, a nekad i na kraćem, kao npr. na Vardi.

Djelovi zida oko vrata i na uglovima su finije slagani, i za njih se koriste krupniji i finije obrađeni blokovi. Na unutrašnjim zidovima koliba mogu se naći udubljenja – niše, koje se formiraju od blokova većeg i finije obrađenog kamena, a koje su se koristile za ostavljanje sudova s vodom ili raznih drugih stvari.

Iako trenutno, na prostoru koji se obrađuje kroz Studiju, ne postoji nijedna kamena koliba sa sačuvanom krovnom konstrukcijom i krovom, o njima možemo znati na osnovu istorijskih izvora (fotografija, skica i opisa), na osnovu ostataka urušenih krovova koji se još uvijek nalaze u nekim kolibama, kao i na osnovu komparacije sa kolibama u susjednim oblastima u kojima su krovovi sačuvani, poput onih u oblasti Kučkih planina.

Krovna konstrukcija je očigledno bila jednostavna. Na najjednostavnijim primjerima se vjerovatno sastojala samo od sljemenjače, dok razvijeniji oblici podrazumijevaju i vjenčanicu položenu na zid kolibe, poprečne rogove i horizontalne letve/pasove koje su išle preko njih, a koje su bile osnova za krovni pokrivač. U nekim slučajevima postojao je i drveni stub-soha koji je podupirao sljemenjaču.

Krov je prema navodima koje sriječemo u izvorima bio po pravilu pokriven borovim, čamovim, rjeđe bukovim daskama, koje su ponekad bile učvršćene kamenjem¹³⁶. Prema fotografijama i skicama koje imamo, te daske nijesu nepohodno bile u dužini cijelog krova, što se srijeće kao

136 Gušić, B. (1964), Brada u Prokletijama, str. 60

primjer na drugim lokacijama¹³⁷. Može se pretpostaviti da su kod starijih koliba, kod kojih je nagib krova bio blaži, krovovi bili pokriveni daskama/ šticama u cijeloj dužini. Takođe, može se pretpostaviti da su noviji krovovi rađeni sa strmijim nagibom, pa su tako bili i visočiji. Na prikazanim primjerima, daske su kraće – slično kao *skudle* koje nalazimo na katunima Kučke planine, tako da je krov pokriven sa dva ili tri reda daščica.

U katunu Romanu/Romonu mogu se još uvijek naći djelovi jednog urušenog krova, sa ostacima krovnog pokrivača koji su činile daske dimenzija oko 24 x 94 cm i 2 cm debljine. Na ovoj kolibi sačuvani su i ostaci krovne konstrukcije, vjenčanice 9 x 9 cm, rogovi prečnika 10 cm, koji su bili postavljeni na razmaku od po 1 m.

137 Ovakav krovni pokrivač vidi se na fotografijama Antonija Baldačija sa početka XX vijeka, sa prostora Kučke planine. Takođe, dr Viktor Dvorski, u knjizi Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare, navodi da su se na planini Košćici prije napuštanja katuna strehe skidale sa koliba, str. 140

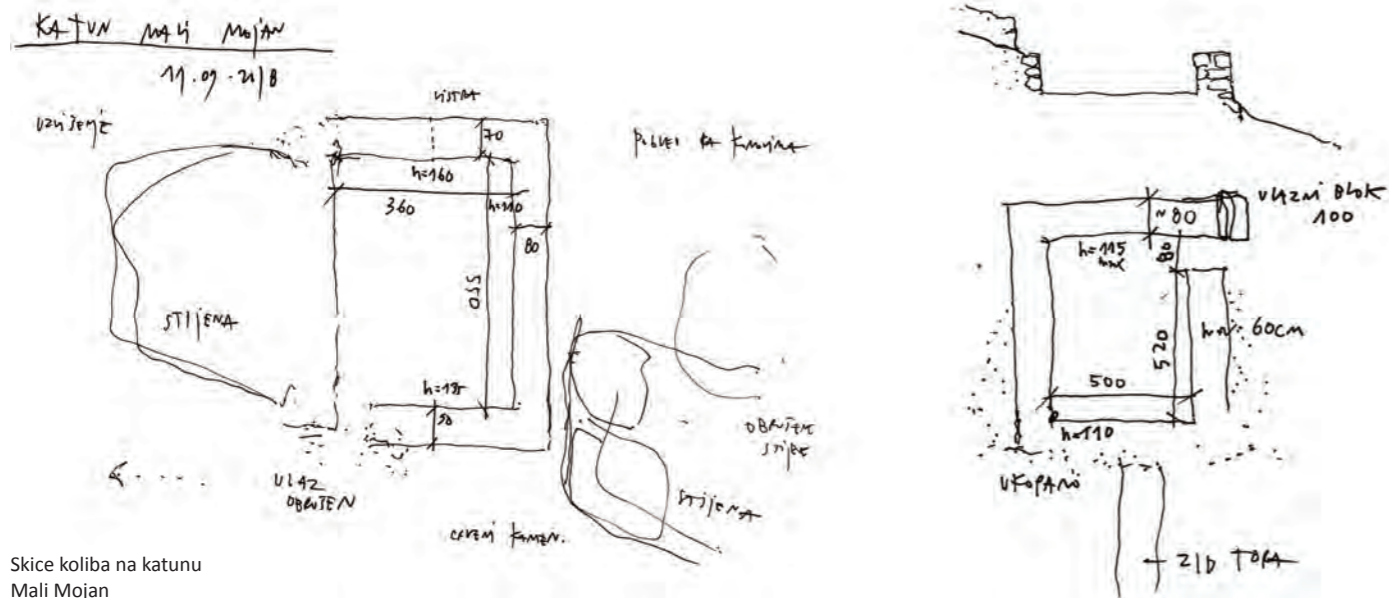
Primjeri koliba sa zidanim listrama i bez zidanih listri, katuni Mali Mojan i Veliki Mojan

Ostaci urušenog krova na katunu Roman/Romon

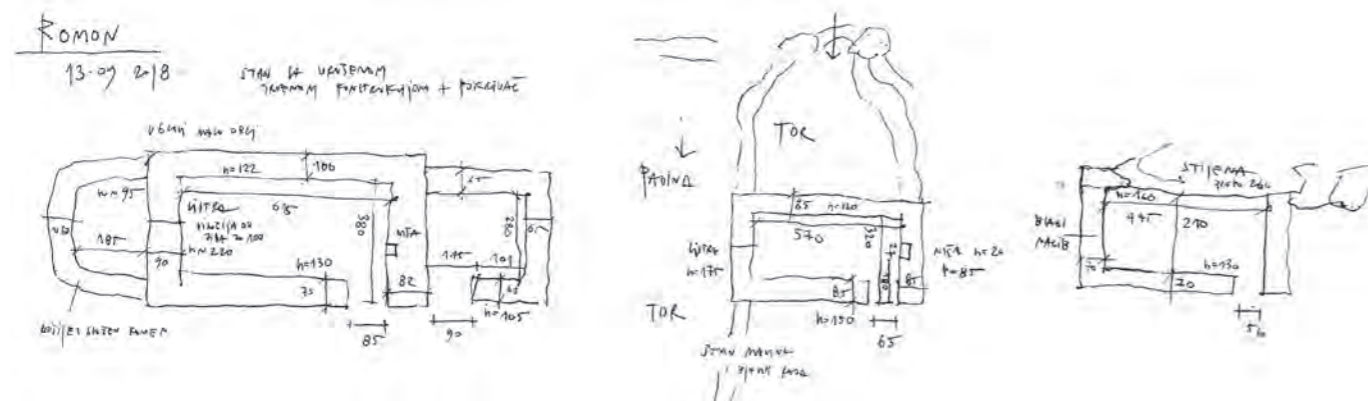

Detalj sloga kamena kod otvora za vrata i niša u zidu, katun Ramon/Romon,

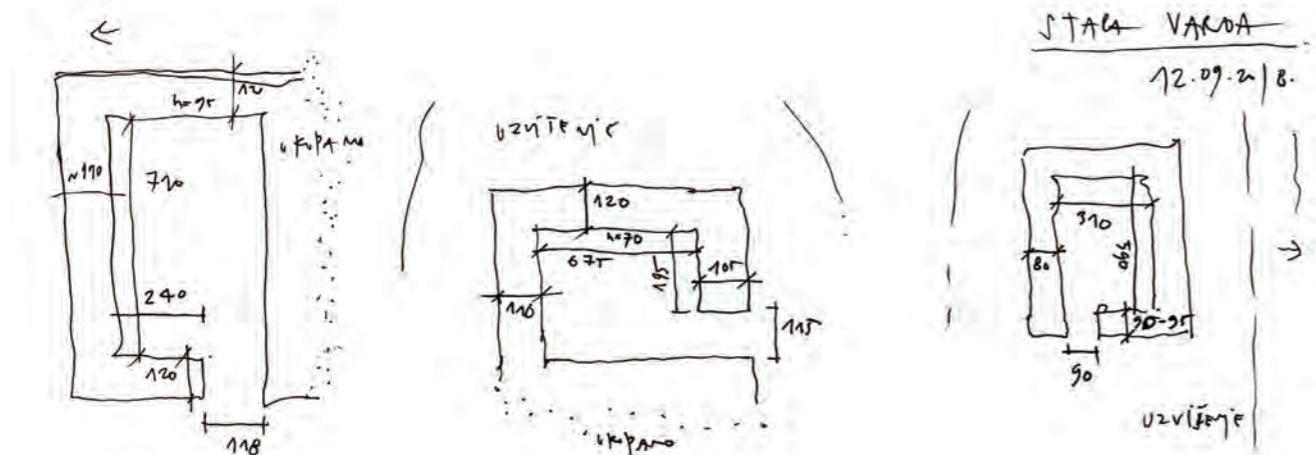

Skice koliba na katunu Mali Mojan

Skice koliba na katunu Roman/Romon

Skice koliba na katunu Varda

Tip stočarskog naselja na srednjoj planini (ogranci Bjelasice): glavni stan, sporedne zgradice, kotar i tor za ovce; izvor: M. Lutovac (1957) *Ivangradska (beranska) kotlina*, sl. 40, str. 113

7.7. Ostale/pomoćne konstrukcije i zgrade na katunu

Na katunima se uz kolibe, koje služe prvenstveno za boravak i spavanje ljudi, a u nekim slučajevima i za obradu mlijeka i mliječnih proizvoda, nalaze i druge pomoćne konstrukcije i zgrade. Tu spadaju prije svega torovi za stoku, ali i druge pomoćne zgrade. Njihove opise nalazimo i u istorijskim dokumentima.

Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić na samom početku XX vijeka za katune u Vasojevićima navode:

„Blizu stana se napravi **telečar** ... Ispod stana se napravi **tor za ovce i koze**, a govoda leže po katunu, gde koje hoće. Struga na toru ostavlja se što bliže vratima stana, kako bi planinci bilo bliže za mužu.“¹³⁸

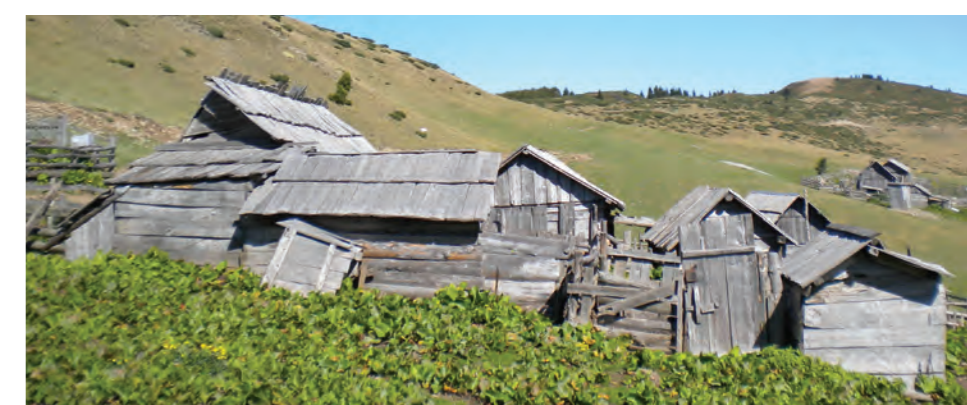
Detalniji opis, posebno za katune koji su u srednjoj planini, nalazimo kod Milisava Lutovca:

„Pored stana je „**telečar**“ za telad, „**kočak**“ za jagnjad i torovi za razne vrste stoke. U selini i srednjoj planini **torovi** su poglavito od visokih ljesa i prošća, preko kojih vuk ne može lako i neopaženo preskočiti. Radi boljeg obezbeđenja kod tora je i „**kučer**“ ili „**katafa**“ u kojoj noću boravi čobanin. On je napravljen na saonama da se s premeštanjem tora može prevlačiti s jednog na drugo mesto.“¹³⁹

On u knjizi daje i fotografiju jednog stočarskog „naselja“ tj. cjeline na srednjoj planini, gdje se uz glavni stan nalaze i

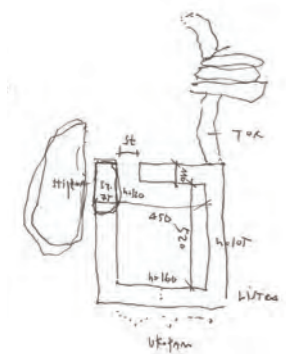
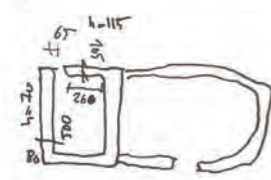
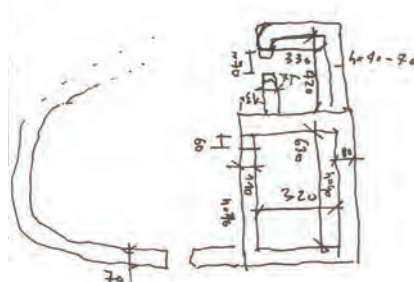
¹³⁸ Lalević, B. i Protić, I. (1903), *Vasojevići u crnogorskoj granici*

¹³⁹ Lutovac, M. (1957) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, Beograd, str.112

Kameni torovi na katunu Roman/ Romon

Torovi od suvozida uz kolibe na katunu Veliki Mojan

Drveni torovi na katunima Jastrebič i Mokri do

sporedne zgradice i tor za ovce.

Dr Stjepan Urban u tekstu Na vrhovima Prokletija iz 1938. godine na katunu Bjelić opisuje i manju pomoćnu konstrukciju za spavanje:

„Nas je primio na konak Hasan Nurov. Ustupio mi je malu komoricu, koju je podigao za sebe i svoju ženu u blizini kolibice. Cijelu je komoricu zapremao ležaj, načinjen od bukovih kolaca, tako da je bio odignut od zemlje. Kod ulaza je bilo samo još toliko mjesta, da se je moglo naložiti malo vatre.“¹⁴⁰

Branimir Gušić isto za zonu Prokletija navodi:

„Nedaleko od kolibe postavljen je obično okrugao tor „vatha“ (=vasa) sa svojom strugom „shtrunga“ (=šturunga) gdje se vrši muža. Njegova je ograda najčešće od suho nabacanog kamenja „mur e that“ (that=zet, suho), ako je iz povljenih stabala ili grubo tesanih brvana „me hu“ (=hunj, brvno) ili šiblja „gargh“ (=garz). Strugu čini običan otvor u ogradi sa dva kamena sa strane gdje sjede čobani kod muže. Blizu tora, gdje je to moguće, ostavljeno je po koje veliko drvo u čijoj sjeni može stado da planduje „mirz“. U neprohodnim dijelovima Brade gdje se drži samo jalova

stoka nema izgrađenih torova, nego se stoka preko noći stjera u kakovu ponikvu ili dolac, a psi i čobani je čuvaju po svu noć od medvjeda i od vukova.“¹⁴¹

I danas na katunima uz kolibe nalazimo torove za stoku, posebno na aktivnim katunima, ali i njihove ostatke na katunima koji više nijesu u funkciji. U zavisnosti od zone u kojoj se katuni nalaze, u kraškoj ili šumovitoj, i torovi mogu biti kao i same kolibe građeni od drveta ili kamena.

Drveni torovi se grade od drvenih stubića između koji se postavljaju u jednostavnijoj varijanti samo horizontalne letvice/grede ili se još na te horizontalne grede dodatno postave gusto vertikalne letve. Torovi su građeni tako da su se mogli po potrebi lako premješati.

Kameni torovi se grade kao i zidovi koliba, u suvozidu. Zidovi koliba su svakako kvalitetnije zidani i kod njih se jasno razlikuju dva lica sa ispunom od sitnijeg kamena u sredini, dok su kod torova zidovi malo uži i ove središnje ispune su od sitnijeg kamena.

Na katunima se uz kolibe mogu naći i različiti pomoćni objekti. Kao što je već navedeno u nekim slučajevima, posebno u šumovitim oblastima gdje se grade drveni

140 Urban, Dr Stjepan (1938) Na vrhovima Prokletija, Hrvatski planinar 1938 / 03, str. 96

141 Gušić, B. (1964), Brada u Prokletijama, u Naše planine: revija Planinarskog saveza Hrvatske, Zagreb, str. 64

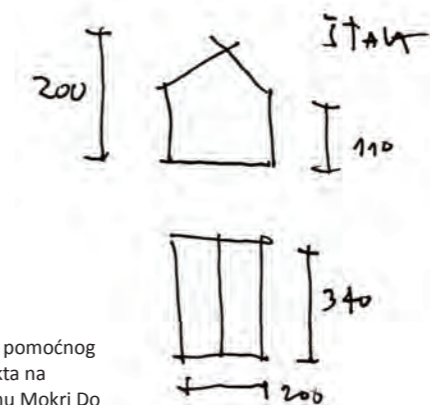

Ograđeni kameni torovi ispod stijena na katunu Roman/ Romon

katuni, mljekar se gradi kao posebna zgradica. Grade se staje za telad i jagnjad. Sve ove zgradice grade se na isti način kao i drvene kolibe, samo što su manjih dimenzija. Uz to, u posljednje vrijeme se na katunima u blizini koliba i ostalih zgrada grade i izdvojeni toaleti, jednostavne konstrukcije i isto od drveta.

Na nekim katunima ima još sačuvanih kućera na saonicama koji su se gradili za čobane, da bi se postavili uz tor i mogli lako premješati.

Različite vrste pomoćnih zgrada na katunima

Kućer kojem je stavljen novi krov, katun Mokri do

Skica pomoćnog objekta na katunu Mokri Do

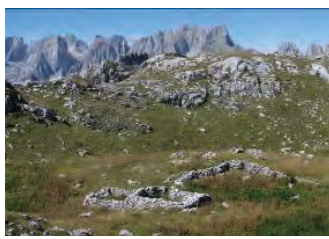

8. Tabelarni prikaz osnovnih tipova tradicionalne arhitekture u selima i katunima

	Tip kuće	Dubirow		
	Oblik osnove	krug	Materijali	pruće, pleter
	Dimenzije osnove	~3,0 m	Oblik krova	kupa
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	slama
	Visina zida	~1,2 m	Ostali elementi	
	Tip kuće	Prizemna brvnara		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	drvo, brvna spojena na usjek
	Dimenzije osnove	~4,0 x 6,0 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	šindra, izvorno slama
	Visina zida	~2,0 m	Ostali elementi	
	Tip kuće	Prizemna brvnara		
	Oblik osnove	pravougaonik ili ~kvadrat	Materijali	p- kamen s- drvo, brvna (dio kamen)
	Dimenzije osnove	~8,5 x 5,5 (7,5) m ~8,5 x 8,5 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+1	Krovni pokrivač	šindra, izvorno slama
	Visina zida	~4,5 m	Ostali elementi	može imati trijem, dvoje vrata
	Tip kuće	Čatmare		
	Oblik osnove	~kvadrat	Materijali	p- kamen s- drveni skelet, ispuna, malter
	Dimenzije osnove	~7,5 x 8,5 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+1	Krovni pokrivač	šindra
	Visina zida		Ostali elementi	
	Tip kuće	Kamene kuće ~ kvadratne osnove sa četvorovodnim krovom		
	Oblik osnove	~kvadrat	Materijali	p,s- kamen
	Dimenzije osnove	~8-9 x 9-10 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+1	Krovni pokrivač	šindra
	Visina zida	~4,8 – 5,4 m	Ostali elementi	spoljašnje stepenište, trijem

	Tip kuće	Kamene kuće sa zatupljenim zabatom		
	Oblik osnove	~kvadrat ili pravougaonik	Materijali	p,s- kamen pk- kamen ili čerpič
	Dimenzije osnove	~8,5 x 12m	Oblik krova	dvovodan sa zatupljenim zabatom
	Spratnost	P+1+Pk	Krovni pokrivač	izvorno šindra
	Visina zida	~4,5m, zabat 6,5 m	Ostali elementi	spoljašnje drveno stepenište, trijem
	Tip kuće	Kamene kuće pravougaone osnove sa dvovodnim krovom		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	p,s,pk- kamen
	Dimenzije osnove	~8-9 x 9-10 m	Oblik krova	dvovodan
	Spratnost	P+1+Pk	Krovni pokrivač	izvorno šindra, novije crijep
	Visina zida	~4,8 – 5,4 m	Ostali elementi	spoljašnje drveno stepenište, trijem
	Tip kuće	Kamene kuće pravougaone osnove sa četvorovodnim krovom		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	p,s- kamen
	Dimenzije osnove	~5 x 13 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+1	Krovni pokrivač	izvorno šindra, novije crijep
	Visina zida	~5,0 m	Ostali elementi	spoljašnje drveno stepenište, trijem
	Tip kuće	Kule		
	Oblik osnove	kvadrat	Materijali	p,s- kamen 2s- drvo
	Dimenzije osnove	~ 9 x 9 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+2	Krovni pokrivač	izvorno šindra
	Visina zida	~5,0 m	Ostali elementi	manji prozori, erkeri
	Tip kuće	Kule		
	Oblik osnove	kvadrat	Materijali	p,s,2s- kamen
	Dimenzije osnove	~ 9 x 9 m	Oblik krova	četrovovodan
	Spratnost	P+2	Krovni pokrivač	izvorno šindra, novije crijep
	Visina zida	~ 7,7 m	Ostali elementi	manji prozori, lučni nadvratnici

9. Vrijednosti, stanje i smjernice za zaštitu tradicionalne arhitekture

KATUNI				
	Tip kolibe	Dubirog		
	Oblik osnove	krug	Materijali	pruće, pleter
	Dimenzije osnove	pretpostavka ~3,0 m	Oblik krova	kupa
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	slama
	Visina zida	~1,2 m	Ostali elementi	samo vrata
	Tip kolibe	Drvena koliba/stan		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	drvo, brvna
	Dimenzije osnove	3-3,7 x 4,1-6,2 m	Oblik krova	dvovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	daska/ štica, skudla
	Visina zida	1,1 – 1,7 m, sljeme 2,1-3,4 m	Ostali elementi	vrata na uglu, streha može biti malo izbačena
	Tip kolibe	Drvena koliba/stan		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	drvo, brvna
	Dimenzije osnove	3-3,7 x 4,1-6,2 m	Oblik krova	dvovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	daska/ štica, skudla
	Visina zida	1,1 – 1,7 m, sljeme 2,1-3,4 m	Ostali elementi	streha tj. trijem do 1,5- 1,9 m
	Tip kolibe	Drvena koliba/stan		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	drvo, brvna
	Dimenzije osnove	3,3-4,4 x 5,2-5,6m	Oblik krova	četvorovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	šindra
	Visina zida	1,3 – 1,7 m	Ostali elementi	vrata na uglu
	Tip kolibe	Kamena koliba/stan		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	kamen, suvozid
	Dimenzije osnove	3-5 x 4,4-7,1 m *unutrašnje mjere	Oblik krova	dvovodan, moguće i četvorovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	daska/ štica, skudla
	Visina zida	0,6 - 1,3 m	Ostali elementi	niše u zidu
	Tip kolibe	Kamena koliba/stan sa zidanim listrama		
	Oblik osnove	pravougaonik	Materijali	kamen, suvozid
	Dimenzije osnove	3-5 x 4,4-7,1 m *unutrašnje mjere	Oblik krova	dvovodan
	Spratnost	P	Krovni pokrivač	daska/ štica
	Visina zida	0,6 - 1,3 m, listra 1,4-2,2 m	Ostali elementi	niše u zidu

Kulturna baština na području opština Berane, Petnjica, Andrijevica, Plav i Gusinje je veoma raznovrsna i izuzetno vrijedna. Ovo se posebno odnosi na tradicionalnu arhitekturu, koja sigurno predstavlja jedan od najznačajnijih segmenata kulturne baštine ovog područja. Tradicionalna arhitektura ovog područja javlja se u vidu: kulturnih pejzaža, sela, katuna, grupacija u okviru sela ili katuna, seoskih imanja, pojedinačnih kuća i/ili pojedinačnih koliba.

Iako tradicionalna arhitektura na ovom području do sada nije sistematski istraživana, i iako na žalost nije u adekvatnoj mjeri zaštićena, ni formalno ni kroz praksu, rezultati ove Studije ukazuju na to da još uvijek postoji veliki broj cjelina i objekata tradicionalne arhitekture koji posjeduju kulturne, istorijske, arhitektonske i druge vrijednosti. Ove primjere bi svakako trebalo zaštititi.

Stanje tradicionalne arhitekture je generalno veoma loše. Prije svega ona skoro da nije, sem rijetkih slučajeva, formalno prepoznata kao kulturno dobro i zaštićena. Mnogi primjeri objekata tradicionalne arhitekture su u lošem stanju, ne koriste se i propadaju. Sa druge strane, na velikom broju objekata tradicionalne arhitekture se sprovode neadekvatne intervencije i transformacije koje utiču na gubitak njihovih vrijednosti, uključujući čak i njihovo rušenje. Posebno su ugroženi pojedinačni objekti tradicionalne arhitekture koji se nalaze u okviru naselja koja se ubrzano razvijaju.

Ugroženost tradicionalne arhitekture nije svakako problem isključivo ovog područja, već se javlja globalno i prepoznat je od strane međunarodne zajednice koja se bavi zaštitom kulturne baštine.

„Vernakularno graditeljstvo je tradicionalni i prirodni način kojim zajednice obezbjeđuju stanovanje. To je neprekidan proces koji uključuje neophodne promjene i stalno prilagođavanje kao odgovor na društvena i prirodna ograničenja. Opstanak ove tradicije ugrožen je širom svijeta silama ekonomske, kulturne i arhitektonske homogenizacije. Suočavanje sa ovim silama fundamentalni je problem koji moraju rješavati zajednice, ali i vlade, planeri, arhitekti, konzervatori i multidisciplinarnе grupe stručnjaka.

Kao posljedica homogenizacije kulture i globalnih društveno-ekonomskih transformacija, objekti vernakularne arhitekture u cijelom svijetu ekstremno su ranjivi i suočavaju se sa ozbiljnim problemima propadanja, gubitka unutrašnje ravnoteže i integracije.“¹⁴²

Problemi vezano za ugroženost tradicionalne arhitekture na ovom području nijesu novi, oni su prepoznati još početkom XX vijeka. Već Jovan Cvijić, u knjizi izdatoj 1918. godine, navodi:

“Za poslednjih trideset godina, od kako putujem i promatram, u svim krajevima su se u pogledu tipa kuće izvršile ogromne promene; moglo se korak po korak pratiti kako se brvnara preinačava u dvodeljnu, trodeljnu i t.d. kuću, kako se brvna smenjuju najpre pleterom i ćerpičom, a zatim sve više ciglom, i tako javljaju i neobično brzo rasprostriru pomenuti novi tipovi kuća. Nije daleko vreme kad će starih tipova, naročito brvnare, tako nestati, da će trebati tražiti samo u zabačenim planinskim krajevima, gotovo onako isto kao što sada tražimo sibiru i busaru.”¹⁴³

¹⁴² Povelja o vernakularnom graditeljskom naslijeđu, ICOMOS, 1999

¹⁴³ Cvijić, J. (1987) *Balkansko poluostrvo*, str. 282

Problemi sa transformacijom i gubljenjem vrijednosti tradicionalne arhitekture uočeni su takođe još ranije:

„Današnje nove kolibe, naročito one zadružne, znatno su izmijenile i svoj način gradnje i svoj inventar prilagodivši ga novim potrebama, te su tako u velikoj mjeri izgubile svoje starinske karakteristike.“¹⁴⁴

Ipak, na području koje se obrađuje kroz ovu Studiju, postoje sačuvani vrijedni primjeri tradicionalne arhitekture i graditeljstva. Milisav Lutovac 50-tih godina XX vijeka navodi:

„To ne znači da je stare kuće nestalo. Svuda se još zapaža mešavina najstarijeg, starog i novog. Pored novog mogu se videti svi stariji tipovi kuća: pozemljuša-krovinjara, brvnara i čatmara.“¹⁴⁵

IZAZOVI

Neki od ključnih izazova koje prepoznamo kada su u pitanju zaštita tradicionalne arhitekture i ruralnog nasljeđa generalno se odnose na:

- istraživanje, dokumentaciju i identifikaciju tradicionalne arhitekture;
- zaštitu tradicionalne arhitekture kao kulturog dobra;
- sprovođenje mjera zaštite na tradicionalnoj arhitekturi;
- edukaciju/obuke;
- promovisanje većeg poštovanja i poznavanja ruralnog nasljeđa;
- uključivanje zaštite ruralnog nasljeđa u procese planiranja, regionalnog razvoja i zaštite prirode;

144 Gušić, B. (1964) *Brada u Prokletijama*, u Naše planine: revija Planinarskog saveza Hrvatske, Zagreb, str. 64

145 Lutovac, V. Milisav (1957) *Ivangradska (Beranska) kotlina*, str. 111

- proces – uključivanje lokalne zajednice i svih stakeholdera;
- unapređenje ruralnog nasljeđa kao faktora lokalnog razvoja.

OSNOVNI PRINCIPI ZAŠTITE TRADICIONALNE ARHITEKTURE

Principi zaštite tradicionalne arhitekture treba da se zasnivaju na opštim principima zaštite kulturne baštine, koji su definisani kroz brojne međunarodne preporuke i povelje. Međunarodna dokumenta koja posebno tretiraju tradicionalnu arhitekturu tj. vernakularnu baštinu i koja treba uzeti u obzir su prije svega:

- Preporuka Savjeta Evrope R(89)6 o zaštiti i unapređenju ruralnog arhitektonskog nasljeđa [Recommendation No. R(89)6 on the protection and enhancement of the rural architectural heritage] (1989)
- Preporuke o zaštiti graditeljskog vernakularnog nasljeđa [Recommendation for the Protection of Built Vernacular Heritage], Međunarodni komitet za vernakularnu arhitekturu - International Committee of Vernacular Architecture (CIAV), Jerusalem, March 28, 1996
- ICOMOS-ova Povelja o vernakularnom graditeljskom nasljeđu [Charter on the built vernacular heritage] (1999)
- ICOMOS-IFLA Principi o ruralnim pejzažima kao nasljeđu [ICOMOS-IFLA principles concerning rural landscapes as heritage] (2017)

Osnovni principi zaštite tradicionalne arhitekture definisani su u ICOMOS-ovoj Povelji o vernakularnom graditeljskom nasljeđu iz 1999. godine:

1. U zaštiti vernakularnog graditeljskog nasljeđa mora se **primjenjivati multidisciplinarna ekspertiza**, i istovremeno **prepoznati neizbježnost promjena i razvoja, kao i potreba da se poštuje ustanovljeni kulturni identitet zajednice**.

2. **Savremene intervencije** na pojedinačnim objektima vernakularne arhitekture, grupama objekata i naseljima treba da **poštuju kulturne vrijednosti ovih objekata i njihov tradicionalni karakter**.

3. Vernakularnu arhitekturu samo u rijetkim slučajevima predstavljaju pojedinačni objekti, i ona se najbolje može zaštititi kroz **održavanje i očuvanje grupacija i naselja** reprezentativnog karaktera.

4. Vernakularno graditeljsko nasljeđe je **neodvojiv dio kulturnog pejzaža** i ova povezanost se mora uzeti u obzir pri razradi konzervatorskih pristupa.

5. Vernakularna arhitektura obuhvata ne samo fizičku formu i teksturu objekata i mjesta, već i **načine njihovog korišćenja i razumijevanja**, kao i **tradicije i nematerijalne asocijacije** vezane za njih.

OPŠTE SMJERNICE

U ICOMOS-ovoj Povelji o vernakularnom graditeljskom nasljeđu iz 1999. godine, definisane su osnovne smjernice za konzervatorku praksu i zaštitu vernakularne tj. tradicionalne arhitekture, koje moraju biti polazište za sve aktivnosti koje se tiču tradicionalne arhitekture.

1. Istraživanje i dokumentacija

Bilo kakva fizička intervencija na objektu vernakularne arhitekture trebalo bi da se izvodi sa oprezom i trebalo bi da joj prethodi kompletna analiza forme i konstrukcije objekta. Ovaj dokument trebalo bi da se čuva u arhivu dostupnom javnosti.

2. Lokacija, pejzaž i grupe objekata

Intervencije na objektima vernakularne arhitekture trebalo bi da se izvode na način kojim se poštuje i održava cjelovitost lokacije, veza između fizičkog i kulturnog pejzaža i veza između samih objekata.

3. Tradicionalni sistemi gradnje

Kontinuitet tradicionalnih sistema gradnje i zanatskog umijeća koje se vezuje za vernakularnu arhitekturu čini temelj narodnog izraza, i od suštinskog je značaja za popravku i restauraciju ovih objekata. Ove vještine bi trebalo zadržati, zabilježiti i prenijeti novim generacijama zanatlija i graditelja koji se obrazuju i obučavaju.

4. Zamjena materijala i djelova

Izmjene objekta koje su legitiman odgovor na zahtjeve savremene upotrebe trebalo bi ostvarivati uvođenjem materijala kojima se zadržava dosljednost izraza, izgleda, teksture i forme na čitavom objektu, kao i dosljednost u korišćenju graditeljskih materijala.

5. Adaptacija

Adaptaciju i ponovnu upotrebu objekata vernakularne arhitekture trebalo bi ostvariti tako da se poštuje njihova cjelovitost, karakter i forma, ali istovremeno i u skladu sa prihvatljivim životnim standardima. Tamo gdje je korišćenje vernakularnih objekata bilo neprekidno, etički kodeks u okviru zajednice može poslužiti kao alatka za intervenciju.

6. Promjene i stilska restauracija

Promjene koje nastaju tokom vremena trebalo bi prihvatiti i razumjeti kao važan aspekt vernakularne arhitekture. Prilagođenost svih djelova zgrade jedinstvenom stilskom periodu generalno nije cilj rada na vernakularnim objektima.

7. Obuka

Da bi se sačuvale kulturne vrijednosti narodnog izraza, vlade, odgovorne nadležne institucije, grupe i organizacije moraju staviti naglasak na:

- Obrazovne programe za konzervatore o principima vernakularne arhitekture;
- Programe obuke kojima se pomaže zajednicama da očuvaju upotrebu tradicionalnih načina građenja, materijala i zanatskih umijeća;
- Informacione programe kojima se unapređuje svijest javnosti o vernakularnom nasljeđu naročito među mladom generacijom;
- Regionalne mreže u oblasti vernakularne arhitekture radi razmjene stručnosti i iskustava.

SPECIFIČNE SMJERNICE

Imajući u vidu osnovne principe zaštite kulturne baštine i opšte smjernice za zaštitu vernakularne tj. tradicionalne arhitekture, izdvaja se set specifičnih smjernica za zaštitu tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje. Ove smjernice odnose se na tradicionalnu arhitekturu kulturnih pejzaža, sela, katuna, grupacija u okviru sela ili katuna, seoskih imanja, pojedinačnih kuća i/ili pojedinačnih koliba.

Smjernice za istraživanja i zaštitu tradicionalne arhitekture

- Neophodna dalja, detaljna istraživanja tradicionalne arhitekture na ovom prostoru
- Identifikacija i mapiranje tradicionalne arhitekture, formiranje baze podataka
- Izrada fotodokumentacije
- Izrada arhitektonskih snimaka za najvrijednije primjere
- Pokretanje inicijative i predloga za zaštitu najvrijednijih identifikovanih: kulturnih pejzaža, sela, katuna, grupacija u okviru sela ili katuna, seoskih imanja, pojedinačnih kuća i/ili pojedinačnih koliba

Mjere zaštite

- Sačuvati vrijednosti i autentičnost objekata tradicionalne arhitekture i svih elemenata tradicionalnog graditeljstva u okviru kulturnih pejzaža, sela, katuna, grupacija u okviru sela ili katuna, seoskih imanja
- Intervencije na objektima tradicionalne arhitekture sprovoditi uz stručnu pomoć arhitekata i konzervatora
- Sve intervencije predvidjeti uz korišćenje tradicionalnih tehnika gradnje i tradicionalnih materijala

Edukacija/obuke

- Edukacija lokalne zajednice, posebno mladih, o vrijednostima i značaju tradicionalne arhitekture, kulturnih pejzaža, sela, katuna, seoskih imanja
- Edukacija svih koji žive u objektima tradicionalne arhitekture o značaju korišćenja tradicionalnih tehnika i materijala
- Specijalističke obuke zanatlija o očuvanju tradicionalnih tehnika gradnje i upotrebi tradicionalnih materijala
- Stručne obuke arhitekata i konzervatora za zaštitu tradicionalnog graditeljstva

Podizanje svijesti o vrijednosti i značaju tradicionalne arhitekture

- Kontinuirano promovisanje vrijednosti i značaja tradicionalne arhitekture, kulturnih pejzaža, sela, katuna, seoskih imanja kroz publikacije, izložbe, različite vrste događaja i aktivnosti
- Podsticati korišćenje savremenih tehnologija u promovisanju i prezentaciji tradicionalne arhitekture

Politike zaštite

- Uključivanje lokalne zajednice i svih stakeholdera u procese koji se tiču zaštite tradicionalne arhitekture
- Uključivanje zaštite ruralnog nasljeđa u procese planiranja, regionalnog razvoja i zaštite prirode
- Unapređenje ruralnog nasljeđa kao ključnog faktora lokalnog razvoja

10. Literatura i izvori

- Baldači, Antonio 2004, U jugoistočnoj Crnoj Gori, u: *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ur. V. Pulević, D. Vinček, Obod, Cetinje, pp. 455-488.
 - Baldači, Antonio 2004, Područje Cijevne – istraživačka putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine (1900, 1901, 1902), u: *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ur. V. Pulević, D. Vinček, Obod, Cetinje, pp. 489-580.
 - Bašmakov, Aleksandar 1996, *Preko Crne Gore u zemlju Gega*, CID, Podgorica.
 - Cvijić, Jovan 1902, *Antropogeografski problemi Balkanskoga poluostrva*, Naselja srpskih zemalja, Rasprave i građa, Knjiga I, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Beograd.
 - Cvijić, Jovan 1902, *Atlas, Naselja srpskih zemalja, Knjiga I*, Srpski etnografski zbornik, knjiga četvrta, Beograd.
 - Cvijić, Jovan 1987, *Balkansko poluostrvo, Sabrana dela, knjiga 2*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Književne novine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
 - Debelakova, Marija Marko 2004, Iz jugoslovenskog dijela sjeverno-albanskih Alpa Prokletije, u: *Crnogorske planine: putopisi i zapisi*, ur. V. Pulević, D. Vinček, V. Bušković V., Obod, Cetinje, pp. 347-354.
 - Deroko, Aleksandar 1932, *Na svetim vodama Lima*, Glasnik skopskog naučnog društva, knjiga XI, Skoplje.
 - Deroko, Aleksandar 1968, *Narodno neimarstvo I*, Spomenik CXVIII, Odeljenje društvenih nauka, nova serija, 20, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
 - Dvorski, Dr Viktor 2000, Crnogorsko-turska granica: od ušća Bojane do Tare, CID, Podgorica.
 - Erdeljanović, Jovan 1907, *Kući, pleme u Crnoj Gori*, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornin, Naselja srpskih zemalja, knj. 4, Beograd.
 - Erdeljanović, Jovan 1907, *Atlas sa 10 karata i 86 fotografskih snimaka i slika* uredio J. Cvijić. Koja prati knjigu: Kući, pleme u Crnoj Gori.
 - Findrik, Ranko 1998, *Dinarska brvnara*, Muzej „Staro selo“, Sirogojno.
 - Freudeneich, Aleksandar 1962, *Narod gradi na ogoljenom krasu*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Zagreb-Beograd.
 - Gušić, Branimir 1964, Brada u Prokletijama, u: Naše planine: revija Planinarskog saveza Hrvatske, Zagreb, pp. 49-70.
 - Gušić, Branimir 2004, U Bjelču, u: *Crnogorske planine: putopisi i zapisi*, ur. V. Pulević, D. Vinček, V. Bušković V., Obod, Cetinje, pp. 329-346.
 - Jovićević, Andrija 2009, *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular* (reprint izdanja iz 1921.), Beograd.
 - Krunic, Jovan 1996, *Baština gradova srednjeg Balkana*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
 - Kuba, Ludvik 1996, *U Crnoj Gori: putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesama: (1890-1891)*, CID, Podgorica.
 - Kujović, Dragana 2006, *Tragovima orijentalno-islamskog nasljeđa u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica.
 - Laković, Ivan ed 2017, *Katuni kučke planine – monografija*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
 - Lalević B., Protić I. 1991, *Vasojevići u crnogorskoj granici / Pop Bogdan Lalević i Ivan Protić*. - [reprint], Pčelar, Andrijevica.
 - Lutovac, Milisav V. 1967, *Bihor i Korita: antropogeografska ispitivanja*, Naučno delo, Beograd.
 - Lutovac, Milisav V. 2000, *Ivangradaska (Beranska) kotlina: regionalno-geografska ispitivanja* (Fototipsko izd. iz 1957. god.), Skupština opštine, Berane.
 - Mijović, P. i Kovačević, M. 1975, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Arheološki institut, Muzej Ulcinj, Beograd-Ulcinj.
 - Myteveli J., Rupa M., Kapetanović A., eds. 2012, *Prokletije = Bjeshkët e Nëmuna : biodiversity and cultural heritage*, SNV - Netherlands Development Organization, Kotor.
 - Premović, Marijan 2017, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, Matica, br. 70, ljeto 2017. 421-428 (<http://www.maticacrnogorska.me/files/70/17%20marijan%20premovic.pdf>)
 - Radojičić, Branko 1996, *Geografija Crne Gore - prirodna osnova*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet - Nikšić, Nikšić.
 - Rovinski, Pavel Apolonovič 2001, *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, Podgorica.
 - *Selo u Crnoj Gori, Zbornik radova sa naučnog skupa* 2004, CANU, Podgorica.
 - Stijović D., Stijović A. 2015, *Andrijevica – fotomonografija*, Andrijevica.
 - Urban, Dr. Stjepan 1938, U predvorju Prokletija i Na vrhovima Prokletija, u: Hrvatski planinar 1938 / 02, pp. i Hrvatski planinar 1938 / 03, Zagreb.
 - Vujović, Tanja 2000, *Prilog tipologizaciji crnogorske tradicionalne arhitekture*, Zbornik radova sa naučnog skupa Tradicionalna narodna kultura u Crnoj Gori (naučni skupovi, knj. 54, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 24), CANU, Podgorica.
 - Vujović, Tanja 2004, *Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol*, Zbornik radova sa naučnog skupa Selo u Crnoj Gori, CANU, Podgorica.
 - Vuksanović-Macura, Zlata i dr. 2017, *Branislav Kojić - prostor u selu, selo u prostoru*, Geografski institut “Jovan Cvijić” SANU, Galerija nauke i tehnike SANU, Beograd.
 - *Tradicionalna arhitektura Crne Gore - iskustva, pouke, vidici* 2005, Podgorica.
- Ostali izvori:**
- Fotorgrafije iz Zbirke fotografija Polimskog muzeja u Beranama

- Vodič kroz Polimski muzej
- EXPEDITIO 2011, *Završni izvještaj projekta „Assessment of cultural heritage in the Prokletije / Bjeshkët e Namuna area“*, sproveden od strane EXPEDITIO i Albanian Heritage Foundation u okviru projekta IUCN, WWF, SNV: Environment for the people in the Dinaric Arc.

Međunarodne preporuke i povelje:

- Preporuka Savjeta Evrope R(89)6 o zaštiti i unapređenju ruralnog arhitektonskog nasljeđa [Recommendation No. R(89)6 on the protection and enhancement of the rural architectural heritage] (1989)
- Preporuke o zaštiti graditeljskog vernakularnog nasljeđa [Recommendation for the Protection of Built Vernacular Heritage], Međunarodni komitet za vernakularnu arhitekturu - International Committee of Vernacular Architecture (CIAV), Jerusalem, 28. mart 1996.
- ICOMOS-ova Povelja o vernakularnom graditeljskom nasljeđu [Charter on the built vernacular heritage] (1999)
- Europe's living landscapes: Cultural heritage as a force for rural development (ECOVAST)

CIP - Каталогизacija у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-907265-2-3
COBISS.CG-ID 38401040

ISBN 978-86-907265-2-3

9 788690 726523 >